

Ա.Ի.ԵՏԱ.ԲԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ

հրատարակելու ազգասեր սատարութեամբ

ՊԱՐՈՆ ԵՂՈՒՍԲՅԱՅ ՌԱՓՈՅԵԼԻ ՂԱՐԱՄԵԱՆ

Ս. ՅԱՐԻ. — ՕԳՈՍՏՈՍ, 1856. — ԹԻԻ Ը.

Ի ՓԱՐԻԶ

Ի ԳՐԱՆՈՅՑԻ ՊԱՐՈՆ Տ. ԱՐԱՄԵԱՆ
Ի Փողոցն Սեն-Միքիլիս, Թ. 38.

Գործակալք

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
Ա.Ի.ԵՏԻՍ ԱՂԱՅ ՊԵՐՊԷՌԵԱՆ.

ԶՄԻՌՆԻՍ
ՂՈՒԿԱՍ ԱՂԱՅ ՊՈԼԳՈՋԱՐԵԱՆ.

ԱՂԵՔՈՆԳՐԻՍ
ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅ ՏԵՐ-ԳԵՍՊՈՐԵԱՆ.

ԵԱՆ ՄՈԼՏԱԻՌՑ
ԲԱՄԻՆՈՐ ՅԱԿՈԲ ԱՂԱՅ ՊԵՅԳՂԵԱՆ

Արդարեւ տեսնու
12 րոպ
անուց:

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Կ Ն Ի

RELAIFE D.

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Բ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

Ա. Կ Ե Ն Յ Ա Ղ Օ Գ Ո Ի Տ Բ Ա Ն Բ

Ա Չ Գ Ա Յ Ի Ն Ե Ի Ա Ն Չ Ն Ա Կ Ա Ն Գ Ա Տ Ի Ի

« Մեծ ազգի մը պատուականութիւնը իւր իշխանաւորաց պատկառելի ժողովոյն մէջ կերտնայ » ըսած է իմաստասիրին մէկը : Այս խօսքն մտքերնիս կիյնայ հին Հոովմայեցոց առաջին դարերուն ծերակուտին այն փառաւոր նկարագիրը՝ որ գաղղիացի պերճախօս մատենագիրներէն մէկը տուած է : Փարբիկիոսի ուրուականին բերնէն՝ իրենց նախնեաց պատիւը կորսընցուցած Հոովմայեցոց հետ խօսելով կըսէ ճարտասանը .

« Երբ որ Կինեաս (Մակեդոնացոց ղեսպանը) « ժողով քաղաւորաց կարծեց մեր ծերակուտը, ոչ « ընդունայն պերճութիւն, ոչ շինծու շքեղութիւն « եր աջքին գարնողը, եւ ոչ տղայական ճարտա- « սանութիւն չէր հոն յսածը, որ տղայամիտ մարդ- « կանց գմայելի բաներն են : Ի՞նչ էր ուրեմն Կի- « նեասայ տեսած մեծվայելչութիւնը : Ա՛րք քա- « ղաքացիք, այնպիսի տեսարան մի էր անոր տե-

« սածն որ ոչ ձեր հարստութիւնները եւ ոչ ձեր « ճարտարութիւնները պիտի կարենան երբեք « երեցընել . տեսարան մը որ աշխարհիս երեսը « անոր պէս զեղեցիկ բան չէ տեսնուած . ժողով « երկու հարիւր առաքինի մարդկանց, որ արժա- « նաւորք են Հոովմայ իշխելու եւ աշխարհս կա- « ռավարելու : »

Իրացընէ՛ մարդկային ընկերական վիճակին նայելով, մէկ ազգի մը համար ասկեց աւելի մեծ պարծանք չկրնար ըլլայ, քեպետ եւ փափաքելի էր որ նոյն հին Հոովմայեցիք իրենց այնպիսի իրական մեծութեանը հետ աւելի զգուշաւոր պատկառանք եւ փոյք ցուցընէին առ իրաւունս ազգաց եւ առ աստուածաղիբ օրէնս բնութեան :

Մենք որ հին եւ նոր պատմութեանց մէջ այլ եւ այլ ազգաց եւ ժողովրդոց վրայ բան մը չենք կրնար մտածել եւ կարդալ՝ առանց մեր սիրելի

ազգին մերձեցրնելու, վերոյիշեալ ուրուականին խօսքերը ոչ երբէք կրցեր ենք մօտեալ իբրև յուսահատարար, այլ գէթ գովելի նախանձով մը անհագիստ եղեր ենք միշտ եւ ըսեր ենք մտքերնեւ . « Արդեօք պիտի ըլլանք որ մը որ մեր ազգին իշխանաւորացը նամար ալ նոր կիներեա մը, այս ինքն օտարազգի անաշտ ու պատուաւոր անձ մը, նոյնպիսի գարմանք ունենայ . . . Ո՛հ, անտանելի վիշտ է մեզի տեսելն որ օտարազգի նեղինակին մէկը նամարձակի միեջև յայտնապէս գրելու քէ . Հայերը ո՛ր որ նարկաւոր չեն՝ անարգեալ են : » Գիտենք կրճանջեանք այս խօսքին անիրաւութիւնը, անտեղութիւնը, ծուրբիւնը . բայց ճիշտի կրցաւինք որ չենք կրնար նաստատել սրտերնուս բազձանքին նամեմատ զօրաւոր ապացոյցներով քէ . Ոչ այդպէս . Հայերը ամեն տեղ, ամեն ժամանակ, ամեն բանի մէջ, քէ առանձին եւ քէ ազգովին, իրենց պատիւը գիտցեր են անարատ պանել, եւ անոր նամար ոչ միայն նասարակ ժողովրդոց՝ այլ եւ մեծագոր տերութեանց առջև ամեն ժամանակ ալ նարկաւոր եւ օգտակար անձինք ձանջցուեր են . Հայերը միշտ նաւատարիմ, ճիշտ խօսքի տէր, միշտ քաղաքավար, միշտ վերահաս, միշտ ներողամիտ, մէկ խօսքով՝ միշտ առաքիւնավար եւ առաքիւնի եղած են . եւ երբ իրենց իշխանաւորները ժողովի նստին՝ ժողով բազաւորաց բառելու պատիւը արժանապէս եւ իրաւամբ կրնան պանակել . . . » — Երբ նիմակուրեն չենք կրնար այսմիտարութիւնսունենալ, արդեօք իսկական պատճառն ինչ է, եւ քէ որ ատենով մեր յաջորդները պիտի ունենան նիմակուրեն բնուելու նամբան որն է . . .

Աստեք մտմտարու ժամանակ, ամեն անգամ այս բտեր է՛ք քէ քանի որ ~~անձնական է~~ ~~պարտքն~~ ~~պարտքն~~ բառած զեղեցիկ ու վտեմ առաքիւնութիւնը սակաւազիստ բան է մերազնեայց մէջ, շատ նեղու պիտի մնանք մեր նպատակէն : Ուրեմն ինչ բնելու է որ այս անձնական պատիւը, որով նաեւ ազգայինը, սովորական առաքիւնութիւն մը դատուայ մեր ազգին՝ ինչպէս որ նին ատենը սովորական զարձամ նամարելու շատ իրաւունք ունինք : — Մեզի կերենայ քէ պետք է սկսինք նախ ընդհանուր գաղափար մը ատնուլ անձնական պատուոյն վրայ՝ ճշմարիտ պատիւը սուտեն գատելով, եւ ուրիշ անգամներ նիմնական քննութեամբ նետգնտեկ այս կարեւոր խնդիրն ընդարձակենք :

Անձնական պատուոյն ինչ ըլլալը նասկրնալու նամար, կրնանք բտել քէ բարի եւ արդար մարդ ձանջցուելու փափաքն է : Երբոր այս փափաքին

նետ անյողողող արիութիւն մըն ալ գտնուի, մարդուս ամեն գործողութիւնները օտարաց առջևը գովելի եւ իր խղճմտանքին ծանգուցիչ եւ ուրախարար կրցան : Այսպիսի պատուոյ տէր մարդը նարկաւ րեկերական վիճակի մէջ պիտի գտնուի . ապա քէ ոչ՝ միայնակեաց ճգնաւորի մը նամար պատուաւոր մարդ բտելը չյարմարիր, քեպէտ եւ առաքիւնի կրնայ բտուիլ եւ ըլլալ :

Ասով պետք չէ նասկրնալ քէ մենք ալ այն քէ քէ ամիտ անձանց կարծիքեն ենք որ մտքերնին դրամ են քէ պատուաւոր մարդ ըլլալու նամար՝ բաւական է որ մէկը ուրիշներուն աչքին լատարդ երեսնայ . բաւ վիցի : Ուրիշներուն աչքին միայն չէ, մարդս իր աչքին առջևն ալ լատ ու անպարտաւ երեսնալը բաւական պիտի չնամարի, նապա անարատ պիտի ըլլայ նաեւ Աստուծոյ առջևն որ ճշմարիտ եւ իսկական պատիւը ձանջցող ինքն է միայն :

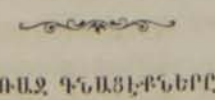
Եւրոպացի ազգաց, եւս եւ ամենեւն ատելի քաղաքակիրք ազգաց մէջ, մուրաւական եւ ողբայի կարծիք մը կայ որ մերազնեայց մէջ ալ սկսած է մտնել տեղ տեղ . այսինքն քէ որ եւ իցե գործ կամ խօսք որ մարդուս անձնասիրութեանը կը դպչի՝ իր անձնական պատուոյն նախատինք է, եւ այս նախատինքը վերցրնելու նամար նարկ է կամ մտնել կամ մնոցրնել, կամ անմիտ նանատակ ըլլալ կամ անգուր ստազակ : Այս բանձը մուրութիւնն է որ դեռ եւրոպացի մէջ բարբարոսական մեամարտութեան եւ անձնասպանութեան կրգրդէ շատ մը տաքզուխ երիտասարդներ, քէ պէտ եւ ուրիշ կողմանեկ գիտուն եւ մարդավար ալ ըլլան կամ սեպուին : Այսպիսիներուն անտանձ անձնասիրութիւնը չբողոր որ գունեկ այս մտածեն քէ երկու մեամարտկաց մէկը քան զմեկալը ձարտար կամ արագաշարժ կրնայ ըլլալ, կամ քէ երկուքն ալ իրենց բնտանեաց ու նաչրենեացը կրնան շատ նարկաւոր ըլլալ . գունեկ այս մտածեն քէ օղարսիչ նախատինքի մը այնչափ ատնուիլը պատիւ չէ մարդուս, անպատուութիւն է, վասն զի տկարամտութեան եւ անկրքութեան նշան է . այլ զայն նախատինքը արնամարնելն է ճշմարիտ պատիւ, եւ վերանձնական քաշութեամբ այնպէս բարձրանալը՝ որ բարոյական գաձաձներու նախատինքը եւ ոչ նասնի իրենց, բող քէ վնաս պատճառեկ : Բայց մենք մեամարտութեան եւ անձնասպանութեան պէս վայրենի ոճիրներու վրայ խօսիլը ուրիշ ատենի բողունք, մարդուս ճշմարիտ պատուոյն ինչ ըլլալը մտածենք :

Եւրոպայի գրագեա եւ քաղաքագեա անձանց

մէջ շատը եղան որ հարիւր տարիէ մը ի վեր մարդու իրաւանցը վրայ խօսելով եւ գրելով՝ մեծամեծ օգուտներ ըրին, եւ մարդու արժանաւորութիւնը կամ անձնական պատիւը դուրս ցատքեցուցին. եւ քեպէտ իրենց սաստիկ ետանդեն երբեմն մարդկային պարտքերը մոռցան կամ մոռնալու պէս եղան, բայց ուրիշներն ալ եղան որ այն ւնհրածեղա պարտքերը կրցան մեծախմաստութեամբ միաբանել անկապտելի իրաւունքներուն հետ, եւ մարդու ճշմարիտ պատիւը յորձ ըլլալը յայտնեցին :

Սրաէ արկիւնը կրտէր քէ « Մարդու պատիւը՝ ուրիշներուն իրաւունքը ճանչնալն է : » Այս խօսքը ճշմարիտ ալ սեպուի նէ՝ ամբողջ չէ, պակասաւոր է. պէտք էր որ ըսէր քէ « Մարդու պատիւը՝ ուրիշի իրաւունքը ճանչնալն ու իր պարտքերը կատարելն է : » Անոր համար է որ ուղիղ խնդրի, ճշմարիտ կրօնի, քաղաքական օրինաց եւ վայելուց մարդավարութեան դրած պարտքերը կատարողը՝ պատուաւոր եւ պատուական մարդ կրտուի, եւ չկատարողը այնչափ անպատիւ որ ինչ տիտղոս՝ ինչ հարստութիւն՝ ինչ փառք ալ տաս իրեն, ազնուական ու պատուաւոր մարդ ըլլալ չկրնար : Մեծն Սոպեսքի Լենաց բազաւորը որ մը ազգային ժողովի մը մէջ յանկարծ գայրանալով՝ ծանրկեկ խօսք մը հանեց բերնէն եկեղեցականի մը դէմ որ բազումնայն ատենադպիրն էր : Քանանան այն խօսքէն սաստիկ առնուելով ըսաւ բազաւորին. « Թէ որ ձեր վեհապատուութիւնը իմ քանանայ ըլլալս մոռնայ, գոնէ պիտի յիշէ որ ազնուական եմ : » Սոպեսքին վրայ բերաւ քէ « Հրամանող մարդ ըլլալը միայն բաւական էր ինձի . սխալեցայ . ուրիշ անգամ այս գանգաւոր չես ունենար ինձմէ : » Գեղեցիկ պատասխան, եւ քանանային գանգատէն շատ աւելի փխլիստփայական ու քրիստոնեական զուրցուածք :

Այս սկզբունքը ընդունելէն ետեւ, դիւրին պիտի ըլլայ ընթերցողաց հասկընալ քէ մարդու անձնական ճշմարիտ պատիւը որն է, անով ազգային պատուոյն ալ հիմունքը ինչպէս պիտի հաստատուին : — Ուրիշ անգամ ատենց վրայ աւելի երկարօրէն կրխօսինք :

ԱՅՍՍ ԳԵՂԵՍԷՔԵՐԸ

Չինուորներուն հասարակ մէկ խօսքը դարձած է քէ բանակներու մէջ երկու տեսակ զօրա-

վարներ կան. մէկ մը *առաջ եկէքներ՝* մեկմալ *առաջ գնացէքներ*, կամ (քէ որ այս խօսքը մեկնութեան կարօտ է) ուրիշ կերպով ըսենք, մէկ մը իրենց պարտքէն փախչողները, որ պարտքի ու վտանգի ճամբուն մէջ՝ միայն գուրիշները առաջ մղելով գոն կըլլան. մեկմալ այն քաջ մարդիկն որ իրենց օրինակովը գուրիշները կը յորդորեն, եւ ինչպէս անոնց փառացը՝ նոյնպէս ալ վտանգներուն մասնակից ըլլալու պատրաստ են :

Թէ որ աչքերնիս մարդկային կենաց բազմազրաղ ընթացքին վրայ պարտացընենք, կրտեսենք որ շատերը այն *առաջ գնացէքներուն* տեսակէն են : Քու բարի բարի խորհուրդներուդ ուշադրութեամբ մտիկ կըրնեն, գործողութեանդ պատճառներուն խնդրերնին կըպատկի, բռնած ընթացքիդ վրայ անպատմելի զմայլում մը՝ դիտաւորութեանդ վրայ ալ անկեղծ սէր ու ատրթ մը ցոյց կուտան. բայց երբ անոնց պաշտպանութիւնը եւ օգնութիւնը խնդրես, կը խորշին խնդրքեդ, ու կըջանան որ կերպ կերպ դժուարութիւններ մէջ բերելով՝ գրեզ քովերնէն հեռացընեն. կամ իրաւացի կերպ մը երեւցընելով՝ ոտք կը կոխեն քէ քիչ մը ժամանակ պէտք է որ մտածեն, ու կըջանան իրենց անոգութիւնը կամ ոչ ոքութիւնը ծածկել, իբր քէ « ինչպէս ըլլալիք » դիտելու համար քիչ մը սպասելու կարօտ են : Այսպիսի մարդիկ համոզուած են որ գործոյն վախճանը ցանկալի է, ու ձեռք առնուած միջոցներն ալ մեկնատիկ յարմար են, բայց գործը ո՞վ ըլլայ կրնայ ընել, անանկ որ հարկ չկայ զիրենք բախանձելու. եւ կոնրկի վրայ հանգիստ իրենց արողին մէջ ընկղմած այն մեր բարեմիտ *առաջ գնացէքները* կը հառաչեն աշխարհիս տգիտութեանն ու գէշութեանը վրայ . յաջողութիւն կը մաղթեն ձեռնարկութեանդ, բայց իրենք նոյն գործքին մէկ մատով մըն ալ օգնելը մտքերնէն անգամ չեն անցընէր :

Յայտնի բան է ուրեմն որ երբ ամէն մարդ այս կերպով վարուէր, որ եւ իցէ առաջարկութիւն կամ խորհուրդ որչափ ալ լաւ ըլլայ՝ հնարաւոր պիտի չըլլար կատարել : Թէ որ ասանկ ամէն մարդ ալ զգուշանար գործ մը առաջարկելու կամ սկսելու մասնակից ըլլալէն, մարդկանց օգտակար եւ ոչ մէկ ձեռնարկութիւն մը գործնական սկզբնաւորութիւն չէր ունենար, այլ անոր օրօցքը նաեւ անոր գերեզմանը կըլլար. խորհուրդն ու փափաքը լոկ վիժած մը կըլլային, որ ամենեւին ուժ չէին ունենար աշխարհք գալու, բող քէ այրական քաջ ու կորովի հասակին հասնելու : Այն մեծամեծ ու ազնուական կարգերն ու կանոնները՝

որոնցմով իբրև ազգ¹ իրաւամբ կըսարծիմք՝
բնաւ յոյս չէին տեսներ, կամ միայն բշուառ ու
անպիտան կեանք մը կունենային՝ որ կեանք չու-
նենալու պէս բան մը ըսել է, եւ անոնք որ աղէկու-
բեան մէյմէկ հօր գործիքներ են, եւ անոնցմով
ազգերնիս ազգ եղեր է, իրենց բոլոր ընդարձակ ու
փառաւոր հետեւանքներովը աշխարհիս համար
կորսուած պիտի ըլլային : Բայց մեր Հեմփրեն-
ները², Նիլքրենները³, Հճուարտները⁴ ու Ռիլ-
պրֆորսները⁵ այն կարգի մարդիկ չէին : Անոնց
ձեռքերն ալ սրտերնուն հետ մեկտեղ շարժեցան .
անոնք իրենց ապրած դարեղուն վրայ պատկեր-
նին տպաւորեցին, ու լուսոյ եւ սիրոյ այնպիսի
շրջանակ մը սկզբնաւորեցին որ աշխարհիս բո-
լոր քաղաքակիրք կողմերը տարածեցաւ, ու
մինչեւ ժամանակաց վերջը պիտի շարունակէ իր
ազդեցութիւնը : Թէ որ իրացընէ ամենքն ալ *սոսաջ*
գնացէք ըլլային, գեղծմանց դարման չէր ըլլար,
մարդկային ընկերութիւնը չէր կրնար լաւանալ,
ու մարդուս վերաբերեալ ամեն բան անդարմա-
նելի ու ապականեալ վիճակի մը մէջ կրմնար :

Աղէկ խորհուրդի մը յաջողութեանը՝ այս *սոսաջ*
*գնացէք*ներուն խոստացած օգնութիւնը՝ յայտնի
հակառակութենէն շատ աւելի վնասակար է :
Արդարեւ, փոքրիկ ընդդիմութիւն մը՝ շատ ան-
գամ հակառակ կողմին մէջ համազօր ոյժ մը ծա-
գելուն պատճառ կըլլայ, ու մանկանասակ Հեր-
քիլիսի սրտին անանկ զօրութիւն մը կազդէ որ
կարող կընէ հակայից դէմ կռուելու, եւ վերջին
յաղթութիւնը անոր առնել կուտայ : Բայց կեղծ
գովութեամբ մը գոն ըլլալու ստիպուիլը, եւ *սոսաջ*
էկէք մը գտնելու յոյս ունեցած ատեննիս՝ պաղ
սոսաջ գնացէք մը գտնելը՝ ամեն ընդդիմութենէ
աւելի մահարեք է : Յայտնի բշնամին, մուր-
երեւոյքը, կամ ուրիշ որ եւ է անյաջողութիւն՝
յիբաւի աւելի լաւ են՝ քան քէ ցուրտ բարեկամի
մը չկատարելու մտօք ըրած խոստմունքը, այս-
ինքն լոկ *սոսաջ գնացէք*ներուն օգնութիւն խոս-
տանալը :

*Ասաջ գնացէք*ները մեծ պատասխանունին տա-
լու : Թող անոնք ինքզինքնին բարեաւեր մարդ-
կանց տեղ դնելով շփանան, բող բոլոր սրտանց

յան ողբան այն տգիտութեան, կործանման, աղ-
քատութեան ու այլ եւ այլ աղետից վրայ, որոնց
մէջ կը տառապին իրենց ընկերներուն մեծ մասը .
սակայն եւ այնպէս՝ իրենց կարծածէն շատ աւելի
ծանր կերպով մեղադրելի են իրենք : Հազար ու
մէկ մարդասիրական խորհուրդներուն բոռմած
ու բօշնած կոկոնները՝ իրենց դոներուն առջեւ
ընկած կեցած են . միշտ յանդիմանութիւն են
իրենց այն քաջասիրտ *սոսաջ էկէք*ներուն անօգնա-
կան ջանքերը որ ամեն օգտակար ու գովելի մարդ-
կանց յառաջապահ գունդին մէջ կըքալեն, եւ
մնացած վերջապահները առաջ մղելով . եւ որչափ
ալ չուզեն կեղտ անունը վրանին առնել՝ տա-
կաին իրենք ալ հակառակող պիտի համարուին
այն մարդասիրական խորհուրդներուն, որոնց
կատարմանը գէթ պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն
ընելու իրենք իրենց անհոգ եւ անփոյթ ըլլալը կը-
խոստովանին : Ընկերական չարեաց կործանիչ
ու բշուառացուցիչ աղետից մեծ մասը, շատ մը
ամօքալի գործողութիւններ, շատ մը սոսկալի
գեղծմունքներ պիտի արհամարհուէին ու անյայտ
ըլլային՝ քէ որ միայն այս *սոսաջ գնացէք*ներուն
անհոգութիւնը չըլլար :

Անցեալ օր առիք ունեցայ այս կարգի մարդոց-
մէ հարուստ բարեկամներէս մէկուն քով երբա-
լու՝ մարդասիրական պատգամաւորութեամբ մը :
Ես այն անձը բարեսիրտ մարդու մը տեղ դրած
էի, եւ ամեն կերպիւ կարող կըճանաչէի այն
օգնութիւնն ընելու որ բոլորովին անշահասեր
յօժարութեամբ մը խնդրեր էի եւր մտածուած ըն-
կերութեան մը համար, որուն յաջողութեանը մե-
ծապէս կըցանկայի, ու իրեն ալ ծանուցի : Մեծ
ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ ինծի՝ երբ իրեն
յայտնեցի մեր այն խորհուրդին պիտոյքն ու պայ-
մանները : Վերջապէս իմաստալից խօսքերով իր
գարմանքը յայտնեց ու ըսաւ . « Ես կարծեմ քէ
խորհուրդդ իրացընէ արժանի է օգնութեան : »
Հարկաւ այս գովասանքէն ետքը կըլլուայի որ
մեզի քիչ մը օգնութիւն պիտի ընէ, կամ գոնէ իր
անուան գործածութիւնը մեզի պիտի շնորհէ :
Բայց որովհետեւ ասանկ առաջարկութիւն մը
չըրաւ իր կողմանէ, յայտնապէս հարցուցի իրեն՝
քէ արդեօք մեր վախճանին հասնելու որ եւ է կեր-
պի է, ըսաւ, ձեր ընկերութեանը նպատակու մա-
սին » (հոս սկսաւ իր ժամացուցի բանալիներուն
հետ խաղալ) « ձեր ընկերութեանը նպատակու
« մասին, ինչ ըսել է, մեծ երջանկութիւն կը հա-
« մարիմ ինծի անունս գրել ձեր մէջ . բայց ձեր

¹ Անգլիացոց ազգը իմանալու է :
² Ըստ Հեմփրեն անուանի ու բարեսիրտ քաղաքագետ մըն
էր :
³ Սանակ Նեւտոն, քաջ աստեղագրաշիս ու մեծ փիլիսոփայ :
⁴ Ըստ Հճուարտ՝ տառապիլոց օգնութեանը աշխատող ամե-
նամեծ բարերար մը :
⁵ Գուլիերմո Ալիպրֆորս, երեսնի մարդասեր մը՝ որ գե-
րեաց ազատութեանը շատ օգնեց :

« ընկերութիւնը դեռ հազիւ կազմուած է. կարծեմ
« քէ չաւ կըլլայ որ քիչ մը սպասեմ, ու տեսնեմ
« քէ ինչպէս առաջ կերբարք, ու քէ որ բանի մը
« նմանի՛ այն ժամանակը ձեզի քիչ մը կօզնեմ : »

Ես քեպետ այն ընկերութեան ջատագովն էի
եղած, բայց անոր յաջողութենէն իմ անձիս ամե-
նափոքր շահ մը անգամ չունէի. մտածեցի որ այս
ըրածին դեմ խօսիլը պարապ բան է, ելայ գնացի,
սիրտս կարեմէր խոցուած այն կարգէ դուրս՝ սիր-
տը տաք ու ձեռքը ցուրտ մարդուն անհնարին
պաղտութենէն. տեսայ որ անիկայ կատարեալ օրի-
նակ մըն է՝ ամէն բանի չէ՛ ըսող մարդկանց. միտքս
դրի որ արդեօք ինչ ընեմ որ այն անօգուտ *սոսաշ
գնացէքը* (որ անտանելի բեռան մը պէս ծանրացեր
էր մարդասիրութեան վերջապահ գունդին վրայ)
կարող ըլլամ յառաջապահ գունդին մէջ *սոսաշ
էկէքի* մը դարձնել, մանաւանդ որ շատ յարմար
ալ էր *սոսաշ էկէք* ըլլալու իր ընկերական վիճա-
կովը, ու ձեռքը եղած անբառ միջոցներովը :

Բայց *սոսաշ գնացէքները* բոլորովին ազատմա-
ցած չեն պատիժէ : Բաց ի այն մեծարանքէն՝ որ
բնական բերմամբ արիարար ու առանց երկայն
բարակ հաշիւներ ընելու աղէկութիւն ընող մարդը
միշտ աւելի կը գտնէ քան քէ անիկայ՝ որ իր
պարտքին ձայնէն կը փախչի, ու այս կամ այն

վատ հնարքին գերի եղած է, ետքէն եկողներն ալ՝
անոնց յիշատակը անհոգութեան ու մոռացու-
թեան մէջ կըբաղեն : Թէ՛ մեծամեծ ազգաց պատ-
մութիւնը եւ քէ սակաւարիւ ժողովրդոց համառօտ
անցքերը, միօրինակ անկողմնասէր անաչառու-
թեամբ կըվարուին *սոսաշ էկէքներուն* եւ *սոսաշ
գնացէքներուն* յիշատակացը հետ : Առաջ *գնացէք-
ներուն* յիշատակը ըստ մեծի մասին իրենց հետ
կը մննի. անանկները իրաւունք չունին իրենց
անունը պատուոյ ու մեծարանաց մէջ բռնելու :
Պատմութիւնը մարդկանց ըրածին ուշ կը դնէ, եւ
ոչ քէ անոնց խորհածին ու դիտածին. եւ անանկ-
ները իրենցմէ ետքը գալիք ընկերներուն սիրելի
կամ հետեւելու արժանի բան մը չեն ձգեր : Բայց
սոսաշ էկէքներն իրենց գործքովը միշտ կապրին.
անոնց անունը քէ որ պատմութեան գրքերուն մէջ
չյիշատակուի ալ, սակայն երկիւղած զգուշու-
թեամբ կը պահուի ընտանեաց սրտին՝ հայրենեաց
ու քաղաքացւոց մէջ, ու աշխարհէս ելած մար-
դասերներուն ռաքի շախիղք իրենց յաջորդներէն
սիրով ու յարգանօք կը տեսնուի :

Քարգմանեաց յանգլիականէ

Ն. Մ. ՉՐԱՅԵԱՆ :

Բ. ՏԵՍԱՐԱՆՔ ԵՒ ԲՈՊԱՅ

ՏԱՀԱՍՍԱՅՆԻ ԲԵՐԲԵՐԸ ՏԵՆՉԵՐԱՅԱՆ ԱՐՈՒՆԵՍԱՀԱՆԳԻՍՈՒՆ ՄԷՁ¹

Փարիզու արուեստահանդէսը տեսնելու եկող
հետաքրքիր արեւելցին աշխարհիս ամէն կողմե-
րուն զանազան ու իրարմէ գեղեցիկ բերքերը
զարմանքով՝ հիացմամբ՝ երբեմն ալ ապշութեամբ
կըղխտէ, կըզննէ, կըզմայլի . իսկ երբոր արեւելքի
բերքերուն առջեւը կընսանի, կարծես քէ իր հայ-
րենիքը դարձեր հասեր է՝ այնպէս սիրտը կըսկսի
նետել ուրախութեամբ եւ իրաւացի հետաքննու-
թեամբ : Կըմոռնայ անդին տեսած հոյակապ,
ակեապարար, նշուլագեղ, գոյնզգոյն, վառվը-
րուն, բանկագին, ամենաճարտար բանուածքնե-
րը, ձեռագործները, մեքենաները, — կըսկսի մի
առ մի զննել իր արեւելեան բերքերը, եւ միան-

զամայն իր չօրս դին պատահած եւրոպացւոց այն
բերքերուն վրայ ըրած խորհրդածութիւններուն
ուշ կըղնէ՝ քէ որ չեզունին հասկընայ. գովեստնե-
րուն կըճոխանայ, սիրտը կըբացուի. արհամար-
հանք ու կարեկցութիւն որ լսէ՝ սիրտը կըկտորի,
կըտխրի, ու անոնց խօսքերը չչտելու կըզարնէ :

Այս զգացմունքներն ունեցանք նաեւ մենք ա-
ռաջին անգամն որ արուեստահանդէսը ամբողջ
լընցած տեսանք՝ Տաճկաստանի բերքերուն առ-
ջեւ հասած ատեննիս : Գեղեցիկ եւ գոյնզգոյն
պատշգամի ձեռով բերել շէնքի մը մէջն ու առջեւի
խորշերը երկու տեսակ բերք տեսանք զլիսաու-
րապէս. մէկը՝ զանազան կան կարասի, գործիք-
ներ, հագուստներ, որ հին ատեններէն ի վեր ա-
րեւելք կըգործածուին, ու կարծես քէ հազարաւոր

¹ Տես պատկերը էջ 156-157 :

տարիներով առաջ հնարուած ու շինուած են. մեկայը հիմակուան քաղաքակիրքը ազգաց ճարտարութեանը հետեւելով գործուած նիւրեր : Այս ետքիները քիչ են յիշուի, եւ քիչ առաջ գնացած երէ Սախոյ եւ Տաճկաստանի երկրին ընդարձակութեանն ու բնակիչներուն բնական ճարտարութեանը նայինք. բայց շատ զարմանալի կըլլան՝ երէ մտածենք քէ որչափ նոր է արեւելցոց եւրոպական քաղաքակիրքութեան ետեւ ըլլալու ջանքը՝ Յամանեան տէրութեան օրինակովն ու խրախուսանօքը :

Մինչդեռ մենք այս մեր խորհրդածութիւնները ստուգելով կեցեր էինք, Գաղղիացոյն մեկը մօտեցաւ Տաճկաստանի բերքերուն, ու հետը պտըտող հինգ վեց հայրենակցացը հետ խօսելով այսպէս ըսաւ. (կերեւոյ քէ արեւելք ճամբորդութիւն ըրած էր.) « Տաճկի ազգը ի սկզբանէ հետէ սակաւակեա, չարքաշ, զեղխութեան զարդերն փախչող ու հասարակ բաներով գոն եղող ազգ մը եղած է : » Ասոր վրայ մենք մտքերնէս ըսինք քէ « Այս խօսքը իրաւ է՝ երբոր ընդհանրապէս ամենայն Տաճկաց համար ըսուի, բայց ոչ եւ Կոստանդնուպօլսոյ մեծերուն որ Յունաց ու Եւրոպացոց հետեւիլ կըսիրեն : » Գաղղիացին իր զրուցուածքը առաջ տանելով կըսեր. « Մեկն որ Տաճկաստանի մէջ ճամբորդութիւն ընէ, ամեն տեղ տեսածը ժամանակին ըրած աւերմունքներն են. նորոգութիւն ըսած բանդ գրերէ ամենեւին չերեւնար. շէնքերը կտոր կտոր կըփշլչին կըբափին, ու անոնց անբակներուն վրայ բուփեր ու խտեր կըբուսին. գետիները ներկուելու տեղ՝ մացառներով ծածկուած են, ճամբաները բացուելու տեղ՝ օրէ օր աւելի կըզոցուին. մարդիկ ալ կարծես քէ իրենց նախահարցը քողած ժառանգութեան մնացորդներովը կապրին՝ առանց վաղուան օրը մտածելու. տուն, շէնք, կան կարասի, հագուստ, ամաններ, բոյորն ալ հին ձեւի վրայ են, եւ կըցուցընենք անցած գնացած գեղխութեան մը մնացորդներ են. անով հիմակուան խեղճութիւննին ալ աւելի աչքի կըզարնէ : Իրենց տներուն մէջի գլխաւոր կաներն են բազմոց (սեախը), կապերտ, քաղիք (քէշէ) եւ խախը. քանի մը պղնձեղէն անօրներ, պղնձէ կրակարան (մանկալ), փայտէ կամ ոսկորէ դգալներ, եւ այլն : Ասով ալ կիմացուի քէ կենաց հարկաւոր արուեստներն անգամ դեռ տղայութեան մէջ են հոն : Գանակի, բրի եւ ուրիշ քանի մը տեսակ գէնքերու կողմանէ բաւական առաջ գնացած են արեւելքիք, քէպեա եւ ոչ իրենց նախնեացը ճարտարութեանը կրնասին այս կողմանէ եւ ոչ Եւրո-

պացոց կատարելութեանը. բայց ընդհանրապէս մետաղէ՝ եւ մանաւանդ երկրքէ բանուածքներու կողմանէ շատ ետեւ մնացած են : Միայն քէ Մոսքարի ու Քրավնիքի բրերը աղէկ ջուր ունին ու մերիներէն ալ դժուար կըմանգոտին : »

Գաղղիացին ասոնք ըսելով՝ սկսաւ քալել քովիներուն հետ, ու բաւական իրաւացի գովեստներ տուաւ հետ գնեալ Շքոտրայի ու Պեյզօզի բամբերուն ու սեկերուն, Բուժէլիի գանազան քաղաքաց կտաւէ ու բամպըկէ մանածներուն ու գործուածքներուն, ու նորէն գէնքերուն ու ֆեսերուն առջեւն որ հասաւ՝ մեր կարծեացը համեմատ կերպով մը ըսաւ քէ « Քանի մը տարիէ ի վեր Յամանցոց տէրութիւնը գովելի ջանք մը ունի մեծամեծ գործարաններ բանալու եւ շատցընելու, քէպեա եւ իր ջանքին համեմատ դիւրութիւններ ջունի : Այս գործարաններուն մէջ պատերազմական նիւրոց վերարեւութիւն ունեցողները աւելի յառաջադէմ են, մանաւանդ Քոփհանէի ձուլարանը, ուր ուրսուն տարիէ ի վեր բնդանօք բափելու հետ են, եւ Այ-Ստեֆանոյի ու Ազապըի վառօդարանները՝ որ պատերազմի ատեն բոլոր Յամանցոց բանակին վառօդ կրնան բաւեցընել : Իսկ Տոյմապաղչէի հրազինարանը քիչ գործ կըտեսնէ :

« Սուրբան Մանմուտի բացած գործարաններուն մէջ գլխաւորներէն մեկն է ֆէաի գործարանը. էյուպ ըսուած արուարձանին մէջ 1854ին շինուած որտարին 56,000 գոյգ ֆէս կընանէ գօրաց համար, Անատօլուէն ու Բուժէլիէն առնելով բուրդը. բայց այս ֆէսը Քունուզի ֆէսերուն ջնասնիր՝ ոչ բրդին ազնուութեանը եւ ոչ հիւսուածքին ձիգութեանը կողմանէ, քէպեա եւ գինն ալ անոնց գնէն ածան է :

« Իսկիւտարի ու Չըպըզըրի մէջ եղած յախճապակի գործարանները բաւական յառաջադիմութեան յոյս կուտան. իսկ ապակիի գործարանը ջեմ գիտեր ինչու այսքան ետ մնացած է : Տաճկաց մետաքսեղէնի գործարաններուն տեղերն են Կոստանդնուպօլիս, Իսկիւտար, Պրուսա, Գամակոս (Շամ), եւ Բերխա (Հալեպ). բայց ասոնց ձեռագործները հին ատենի ձեռագործներուն շուքն ալ չեն սեպուիր : Հոս օրինակի համար դրուածները Էրեքի կայսերական գործարանէն երածներն են. ասոնց գինը Լիոնի մետաքսեղէններէն 100ին 50 եւ մինչեւ 50 աւելի բարձր է, եւ սակայն տէրութիւնը քաղաւորական ապարանքին համար պետք եղածը անկեց կառնէ որ գործարանը յառաջադիմութիւն ընէ : Գիտելու բան

մը ասիկայ է որ արեւելցիք մեր Լիոնի գործաւորներուն չափ մտադրութիւն չեն ըներ գոյներուն դուրս ցատքող ըլլալուն եւ չափակից համեմատութեանը :

« Անաւասիկ Սէյանիկի, Սէրեզի, Իսթիպի, Ֆիլիպի, Էտիրնէի ու Պրուսայի բամպակեղեն, կտաւեղեն, բնեղ ու մետաքսեղեն. կարծես քե ամենուն ալ գոյնը նետածի պէս կերեւեայ մեր աչքին : Զմիւռնիոյ եւ Ամասիոյ շղարշները (պիւրիւնճիւք) ասոնց մէջ ամենէն աղուորներն են իրենց քերտութեան ու գոյներուն գեղեցկութեանը կողմանէ : Տեւք ինչ սիրուն են սաւաղընեզործ բանուածքները, մանաւանդ Եանեայէն եկածները, նմանապէս ոսկերէջ ժապաւեններն ու երիզները :

« Տաճկաստանի գորգերուն ու կապերտներուն անաւանքի մը օրինակը դրուած է հոս. բայց ասոնք ոչ Պարսկաստանիներուն կրճատին եւ ոչ իսկ նոյն Տաճկաց հին ատենի գործածներուն : Յայտնի է քե Փարիզու Կոպլեն ըսուած գորգերուն նետ բաղդատեղ չըլլար ասոնք. սակայն առանց անոնց գեղեցկութիւնն ունենալու ալ՝ այնպիսի պարզ գծազրուքեամբ ու կենդանի գոյներով շինուած են որ Երոսպացոյ մը աչքին ալ շատ ախորժեղի են : Հոս դրուածները Նիշէն, Սէյանիկէն, եւ մինչեւ Երուսաղեմէն եկած են :

« Կոստանդնուպօլսոյ չուխայի նոր գործարանները շատ գեղեցիկ ու բաւական բանուկ են. հոս դրուածը Նիկոմիդիոյ (Բզնիմիտի) գործարանինն է, եւ ազնուութիւնը յայտնի կրտսնուի. ավաստ որ ասոր ալ զինը սուղ կիլնայ, եւ 100ին 40 աւելի բանկազին է քան քե Երոսպացոյ շինած նոյն տեսակ չուխաները :

« Այս ձերմակ բրդէ ու գոյնզգոյն բրդէ գուրպաները Թրնալայէն եկած են, երկայնագիծ բամպակեղեններն ալ Հայաստանէն, որ անուանի են իրենց կակղութեանն ու միանգամայն դիմացկուութեանը կողմանէ : »

Աս ըսելէն ետեւ Գաղղիացին սկսաւ ասղխ անգին փնտռել ուրիշ գործուածք մը որ քովիններուն ցուցընէ՝ իբրեւ արեւելցոց ճարտարութեանը

սեպնական ու պիտանի բերք, ու երբոր չգտաւ՝ ափսոսալով մը դարձաւ ըսաւ քե « Յամանեան տերութեան ամէն կողմը տարածուած արհեստ մըն ալ կայ՝ շատ պիտուական, այսինքն մագէ հիւսած պարկ, մախաղ, ձիատուրակ, չուան, ծածկոց, գորգ եւ այլն, որ խիստ դիմացկուն ու փոխադրական հիւանդութիւններէ ալ պահող է կրտսն : »

Յետոյ տեսնելով որ խորշերէն մէկն ալ լեցուն է ձխաքարչ գործիքին վերաբերեալ բաներովը, կէս արձամարհանօք մը ըսաւ քե « Այս տեսակ տեսակ լիւլէներուն աղէկները կըշինուին Նիշ, Սոֆիա, Ռուսնուզ, Էտիրնէ, եւ մանաւանդ Լիւլէ-Պուրկազ : »

Գաղղիացի հանդիսատեսին ըրած խորհրդածութիւնները քանի մը օր ետքը գաղղիարէն օրագրի մը մէջ ալ տեսանք քիչ մը աւելի ընդարձակ կերպով գրուած, որ ասանկ կըլմընեայ. « Բոլոր « այս բաներս գննելէն ինչ նետեանք պիտի հանենք : — Պետք է ըսենք որ քեպէտ եւ Տաճկըններուն դեռ շատ ժամանակ պետք է՝ որպէս զի « անցնին այն ժողովրդոց կարգը՝ որոնց ձեռագործներուն կատարելագործութեանը մեծապէս « օգուտ կրնէ գիտութիւնն ու ուսումը, սակայն « ասոնք այն ազգն են որ արեւելեան հանձարոյն « հնարած արհեստներուն նետքը պահեր են մեզ « չերնին, եւ մենք Երոսպացիքս որ անենայն « արհեստից սկզբունքն ալ արեւելքէն առած ենք՝ « կրնանք բերեալ շատ բանի մէջ ինչք սովորի « զարձեալ անոնցմ : »

Այս վերջին ուղիղ խորհրդածութիւնը կըմխիբարէ նաեւ զմեզ, եւ անշուշտ կըքաջալերէ արեւելցի արհեստագետներն որ եւս առաւել իրենք շանան երոսպական հանձարոյն յառաջադիմութեանը ուշ ուշով եւ անխոնջ եռանդեամբ նետուելու, որպէս զի քաղաքակիրք կենաց պիտոյքը ճարելու համար՝ որչափ որ կարելի է շխարհաին ուրիշներու. ալ իրենք ճարտարն զանոնք, եւ անոնցմէ կըմ իրաւացի շանն ու հարստութիւնը իրենք վայելեն :

Գ. Հ Ա Ն Գ Ի Ս Ա Ր Ա Ն Ա Շ Խ Ա Ր Հ Ա Շ Է Ն Մ Ա Ր Գ Կ Ա Ն

ՖՐԱՆՔԻՆ

(Շարադարութիւն) :

Ֆրանքին 1727էն ի վեր իմաստասիրական ժողովակ մը հաստատուեալ էր Փիլադելփիոյ մէջ . ասոր սահմաններն ինքը դրած էր, եւ անդամներն էին իրեն ծանօթ գիտուն մարդիկ, մեծ մասը արուեստաւոր ու վաճառական : Ամէն կիրակի ասոնք մեկտեղ կրժողովուէին՝ առաջ գինետան մը, յետոյ վարձուած սենեկի մը մէջ, եւ ամէն անդամ պարտական էր՝ կարգը իրեն եկած ատենը զանազան հարցմունքներ առաջարկել քարոյական, քաղաքական կամ բնական իմաստասիրութեան խնդրոյ մը վրայ, եւ այն կըլլար վիճարանութեան նիւքը . միայն քե հարցմունքները քննուելէն ուրբ օր առաջ պիտի կարդացուէին, որպէս զի ամէն մարդ անոնց վրայ մըտնայ ու խօսելու պատրաստուի : Ֆրանքին բոլոր շաբաթը աշխատելով անցընելէն ետքը՝ կերթար հոն կընանգէր ուսումնական խօսակցութիւններով, խնդր սորվելու ընթերցմունքներով, միտք գործարարող վիճարանութիւններով՝ գիտուն ու պատուաւոր մարդկանց հետ :

Այն ժողովակը գրեթէ Փիլադելփիոյ *Ենաստասիրական ընկերութեան* խանձարուքն եղաւ, վասն զի հետ գնեալ անդամները շատցան, երկրորդական ժողովակներ ալ հաստատուեցան, եւ Ֆրանքին կերպով մը գլուխ եղաւ զօրաւոր կուսակցութեան մը : Բնութեամբ կըսիրէր առաջնորդութիւն ընել ուրիշներու, եւ իր գործունեայ՝ եռանդուն՝ հնարագետ հանձարովը, եւ անվախ ու հաստատուն բնատրութեամբը ուրիշներուն մօտիկ ընել կուտար իր խօսքերը . մանաւանդ որ Սոկրատի բանեցուցած ոճը, այսինքն դիմացիներուն հարցմունքներ ընելով բան սորվեցընելը, շատ յարմար ու օգտակար ճանչցեր էր : Սակայն տեսնելով որ մարդիկ սրջափ որ աւելի տգետ են՝ այնչափ աւելի դժուարնին կուգայ դիմացինին խօսքին տակը մնայ, եւ այն պատճառաւ իրեն ալ բշխամիները կըշատնան, սկսաւ իր վճռական կերպերը պակսեցընել ու կակըղցընել, ըսելով շատ բանի մէջ քե *ինձի կերեւոյս որ... կարծեմ թէ... ԼՅԷ չեմ սխալիր*, եւ այլն : Այն իրացընէ օգտակար

առաջարկութիւններն ալ որ իր գիտներն էին՝ ոչ երբէք իբրեւ իր մտածութիւնները կառաջարկէր, այլ իր բարեկամներէն մեկուն կընծայէր՝ առանց անունը տալու . ուստի օգուտներն ամէնքը կըվայելէին, եւ արդիւնքը մեկու մըն ալ չէր երթար . մարդկային տկարութիւնը չէր խրտեք, եւ նախանձու ճիրանները կըքօթափէին . եւ այսպէս բոլոր իր առաջարկութիւններն ընդունելի ըրաւ :

Այս ճարտար հնարքը ամէն բանէ առաջ գործածեց՝ մատենադարան մը հիմնելու համար : Փիլադելփիոյ մէջ քիչ գիրք կար . առաջարկեց Ֆրանքին *շատ ճշ ընթերցասիրաց կողմանէ* որ ընկերութեան մը ծախքովը գրքեր գնուին Անգղիայէն, ամէն ընկեր պարտական ըլլալով առջի տարին 40 շիլլին (48 ֆրանք), յետոյ 10 շիլլին տալ մինչեւ յիսուն տարի : Այս հնարքով ամենեւին դեմ կեցող մը չունեցաւ . առաջ յիսուն՝ ետքը հարիւր ընկեր գտաւ, եւ քիչ ատենէն գրատունը ձեւացաւ . անով կարդալու սերը տարածուեցաւ, եւ Ամերիկայի ուրիշ գլխաւոր քաղաքներն ալ Փիլադելփիոյ օրինակին հետեւեցան :

Նոյն հնարքով ուրիշ օգտակար ծառայութիւն մըն ալ ըրաւ Ֆրանքին Ամերիկոյ : Առաջարկեց, եւ իր ժողովակին ազդեցութեամբը ընդունելի ըրաւ առաջարկութիւնը, որ Փենսիլվանիոյ տղոց համար ձեմարան կամ վարժարան մը հաստատուի : Այս վախճանաւ ըրած ընկերագրութեանը պտուղն եղաւ 5000 լիբայ սրեուլին (120,000 ֆր.) . անով վարժապետներ բռնուեցան, ու մեծ դպրոց մը բացուեցաւ : Վարժարանին կանոնները ինքը սահմանեց, եւ քառասուն տարի անոր գլխաւոր կառավարութիւնը ձեռքն ըլլալով, մեծ մխիթարութիւն եղաւ իրեն տեսնելն որ անկեց ելած կրտրիճները խելացի, ուսումնական, եւ իրենց բնեւացը մէյմեկ պարձանք եղան :

Փիլադելփիոյ մէջ հիւանդանոց չկար . ստեպ պատահած կրակներուն դիմացն պոնելու, կամ զանունք շուտով մարելու ճար մը հնարուած չէր . գիշերային պահպանութիւնները չաւ չէին ըլլար . փողոցները քարայտաւ չէին, եւ գիշերները

չեին լուսաւորուեր. ուստի անձրեւոտ եղանակներուն՝ ցորեկ ատեն անոնցմէ անցնողը ցեխի մէջ կրնկողմեր, զիշերն ալ մէկը դուրս ելլելու սիրտ չէր ընէր : Ֆրանքլին ընկերագրութեամբ ստակ ժողովեց, փողոցները քարայտակ ըրաւ եւ լուսաւորեց, հիւանդանոց մը կանգնեց, զիշերապաններ դրաւ՝ ամեն մարդու հարստութեանը համեմատ ստակ ժողովելով անոնց համար, կրակի դէմ ալ ընկերութիւն մը հաստատեց, որով հրդեհները գրեթէ վերջացան : Աստեցմէ գատ խնայութեան գանձարանի պէս շահաբեր տեղեր ալ հաստատեց գործաւորաց համար, եւ զանազան հնարքներ բանեցուց՝ հիւանդաց եւ ծերոց օգնութիւն ընելու :

Իր հանձարեղ զիւտերովը Ֆրանքլին ոչ միայն մարդկանց օգտակար ըլլալու աշխատեցաւ, այլ եւ բնութեան գաղտնիքները քննելու ետեւեկ եղաւ : Ինքիբմէ սովորեր էր գաղղիարէն, իտալերէն, սպանիարէն եւ լատիներէնը, եւ այս լեզուներով գրուած գրքերը համարձակ կրկարդար ու կրնասկընար իր լեզուին պէս : Մտադրութիւնը այնչափ սաստիկ եւ յիշողութիւնը այնպէս սուր էր որ սորվիլ ու միտք պահել ուզած բանը մէյմըն ալ չէր մոռնար :

Ամեն կատարելութիւններէն աւելի զարմանալի էր իր զիտողութիւնն ու բանէ բան հանելը : Դիտելով զիտելով՝ զիտեր կըգտներ, եւ այն զիտերը բանի բերել կընայեր : Ծովով ճամբորդութիւն ըրած ատենը, — օրինակի համար, — փորձեր կընէր ջրին տաքութեանը վրայ, եւ կըտեսներ որ մի եւ նոյն չափութեան սաստիճանին տակը՝ ծովուն հոսանքին տաքութիւնը աւելի շատ է քան րեանշարժ կեցած ջրերուն տաքութիւնը. ստով նաւորդներուն կըստովեցըներ թէ ինչպէս պիտի խմանան՝ ծովու ջրերուն հոսանքին վրայ են թէ չէ, եւ հոն պիտի մնան կամ անկէջ հեռանան՝ իրենց նաւերուն քարուածքին օգնելուն կամ արգելք ըլլալուն համեմատ : — Ապակիի մը՝ զարնուելով հանած ձայները կըղիտեր. կըտեսներ որ այս ձայները՝ ապակույն հաստութեանը, եւ այն հաստութեան՝ ամանին մեծութեանը հետ ունեցած համեմատութեանը նայելով կըտարբերին իրարմէ. այս զիտողութիւններով նուագարան մը հնարեց *Ներդաշնակ (արժոնիքա)* անունով : — Դիտեց տեսաւ որ վառարաններուն բերնին բացուածքը շատ մը տաքութեան կորսուելուն պատճառ է, ջերմանոցներուն ալ գոց ըլլալը բովանդակ տաքութիւնը սենեկին մէջ կըղիգէ ու կըխրտացընէ. մտածեց որ այս երկու տեսակ տուն տաքընելու

հնարքները, այս ինքն վառարանը (*օճաղ*) եւ ջերմանոցը (*սոսպա*) իրարու հետ միացընէ. որով վառարան մը հնարեց՝ ջերմանոցի պէս տաքընող, եւ նոյնը ջերմանոց եղաւ՝ վառարանի պէս բաց բերնով : Այս վառարանի ձեւով ջերմանոցը մէկէն ի մէկ ընդունելի եղաւ ամենուն. բայց Ֆրանքլին արտօնութիւն ատնուլ եւ այն գիտը ինքը միայն ծախել չուզեց. « Որովհետեւ մենք ուրիշներուն զիտերէն մեծամեծ օգուտներ կըքաղենք, կըսէր, երբոր մենք ալ իրենց օգտակար ըլլալ կարենանք մեր զիտերովը՝ մեծ ուրախութիւն պիտի ըլլայ մեզի, եւ պարտական ենք աւելի ալ առատաձեւն ըլլալու : »

Բայց Ֆրանքլինին մեծ ու փառաւոր զիտն էր՝ կայծակին ինչ ըլլալը եւ ելեքտրականութեան օրէնքները հասկընալ : Ինչպէս որ եօրեւտասնէրորդ դարուն պահուած էր տիեզերական մարմնոց ծանրութեանն ու շարժմանը ճիշդ կանոնները գտնալ, այսպէս ալ ուրեւտասնէրորդ դարուն պարծանք եղաւ մարմնոց տարերքն ու բազաղութիւնները քննել խմանալ. ուստի աստղաբաշխական գիտութեանց ետեւէն եկան բնական գիտութիւնները, եւ Գալիլէոսի, Քեպլերի, Հիւկենսի, Նետտնի, Լայպնիցի յաջորդեցին Ֆրանքլին, Փրիստլ, Լավուազիէ, Պերրուէ, Լավուա, Վոլթա, Լիննէոս, Պիւֆոն ու Բիւվիէ :

Այն դարուն սկիզբէն ի վեր զանազան գիտուններ ետեւէ կըլլային ելեքտրական նեղանիւթին վրայ փորձեր ընելու, եւ իրարմէ զարմանալի զիտեր կըգտնէին. բայց մէկուն մտքէն ալ չէր անցած որ սարին (քենիպարին) ձգողական գորութիւնը փոքրկի ատեն երկնքէն անագին ճայրմամբ իջած սարսափելի գորութեան հետ նոյն ըլլայ : Ֆրանքլին այլեւայլ փորձեր ընելէն ետքը տեսաւ որ սրածայր մարմինները յատկութիւն մը ունին՝ ելեքտրականութիւնն իրենց քաշելու. մտածեց թէ այս նեղանիւթը ամենայն մարմնոց մէջ տարածուած պիտի ըլլայ, թեպէտ եւ անյայտ կերպով, եւ թէ մարմիններէն ոմանց մէջ աւելի կըղիգուի, ոմանց մէջէն ալ դուրս կըլլէ, եւ թէ կայծ հանելով պարպուիլը ուրիշ բան չէ՝ բայց երէ *աւելի* ու *պակաս* ելեքտրականութիւն ունեցող մարմիններուն զուգակշիռ ըլլալը. աւելին անունը դրաւ *զրական* ելեքտրականութիւն, պակասինը *բացասական* : Այս գեղեցիկ նետեանքէն ուրիշ մը հանեց՝ աւելի փառաւոր :

Ելեքտրական կայծին գոյնը, անկանոն մարմնոյ մը վրայ նետուած ատեն՝ օձապտոյտ ընթացքը, պարպուելու ատեն հանած շառաջումը, երկու

տալիակ ապակիներու մէջ դրուած բարակ մետաղէ բիրեղը հալեցընելը, մագնիսած ասեղին բեւեռները փոխելը, փայտի մը վրայէն բոյոր ոսկեգոծութիւնը հանելը՝ առանց փայտին վնասելու, կենդանեաց վրայ պատճառած անխորժ ցնցումը՝ որով մանր կենդանիք մինչեւ կիյնան կրմեռնին, Ֆրանքլինին միտքը այս յանդուգն մտածութիւնը ձգեցին քէ ելեքտրականութիւնն ալ նոյն նիւթն է՝ ինչ որ է ամպերուն մէջ դիզուած սոսկալի գորութիւնը՝ որ փայլակին պայծառ յուսովը կերեւնայ, որոտման շառաջմամբը կը ցատքէ, երկնքէն երկիրս իջնալով (գուգակշիւ ըլլալու համար)՝ ճամբան ինչ որ գտնէ կը ջարդէ, ուրեմն ելեքտրական նիւթն ու կայծակը նոյն են ըսաւ : Բայց բանը այս գիտը ապացուցիւ ու փորձով հաստատուելն էր : Գիտութեանց մէջ ճշմարտութիւնը քանի որ ապացուցուած չէ, կարծիք կը սեպուի, եւ գիտ գտնողը՝ այս այսպէս պիտի ըլլայ ըսողը չէ, հապա փորձով հաստատողն է :

Ֆրանքլին մտածեց որ ամպերուն մէջէն փայլակը դուրս քաշէ հանէ. ասոր համար մտմտաց անոնց մէջը սրածայր երկաթի ձողեր բարձրացընել որ փայլակը քաշին. բայց այնչափ բարձր տեղ ուր գտնէ : Վիշապակ կամ փոռան (ուչուրմա) մը շինեց երկու գաւազանէ՝ վրան մետաքսէ քաշկինակ պատած : Իեպ ի երկայնքը դրած գաւազանին ծայրը սուր երկաթ մը անցուց. վիշապակին չուանը վուշէ ըրաւ, վարի ծայրն ալ ապրիշումէ : Վուշէ չուանին ու ապրիշումէ չուանին իրարու հետ կապուած միջոցը բանալիք մը դրաւ. վասն զի վուշը հաղորդարար մարմին ըլլալով, եւ մետաքսը հաղորդարար չըլլալով, ելեքտրականութիւնը պիտի երբար բանալիքին վրայ դիգուէր եւ կայծ հանելովը պիտի իմացուէր : Գործիքը այս կերպով պատրաստուելէն ետեւ, Ֆրանքլին փորորկի օր մը դաշտը ելաւ. իր որդին փոռանը բողոց ու ապրիշումէ չուանէն բռնեց. եւ ինքը քիչ մը հեռուն կեցած՝ մեծ անհամբերութեամբ կը դիտէր : Առջի բերան բան մը չտեսնելով սկսաւ վախնայ որ խարուած չըլլայ. բայց մէյնայ տեսնէ որ չուանին քիչերը պնդացան, եւ բանալին ելեքտրականութեամբ լեցուեցաւ : Վա-

զեց փոռանին քով, մատը բանալիին երկընցուց. կայծ մը ցատքեց անկեց ու սաստիկ ցնցեց զինքը՝ որ կրնար մինչեւ սպաննել, եւ սիրտը ուրախութեամբ լեցուց : Այնուհետեւ իր կարծիքը ճշմարտութիւն մը դարձաւ, եւ ելեքտրականութեան ու կայծակին նոյն բանն ըլլալուն տարակոյս չմնաց :

Այս գիտով Ֆրանքլինի անունը աշխարհիս առաջին կարգի գիտուններուն մէջ անցաւ 1752ին : Եւ որովհետեւ ինքը ամէն տեսակ գիտ եւ գիտութիւն կուգէր օգտակար ընել մարդկային ազգիս, փորձեց տեսաւ որ սրածայր երկաթի ձողերը օդուն մէջ բարձրանալով, վարի ծայրերին բաց հողու եւ կամ ջրի մէջ որ ընկղմին՝ այս յատկութիւնս ունին որ կամ ելեքտրականութեամբ լեցուած մարմինները մեկզի կը հրեն, կամ առանց իմացընելու՝ այն մարմնոց ելեքտրականութիւնը կը ծծեն ու իրենց մէջէն կանցընեն, եւ կամ երէ անիկայ իրենց վրայ իյնայ կայծակի ձեւով՝ առանց ցրուելու կը տանին գետնին կընաղորդեն : Ուստի խորհուրդ տուաւ որ հասարակաց շէնքերը, տները, նաւերը, ամպերուն ելեքտրականութեանը սոսկալի վնասներէն ազատ պահելու համար, անոնց վրայ երկաթի ձողեր տնկուին, որ շանժարշէշ ըսուեցան : Ամերիկայի եւ Անգղիոյ շէնքերը լեցուեցան այն ձողերով, ու կայծակի վտանգէն ազատ մնացին. անոնք միայն կայծակնահար եղան այնուհետեւ՝ որոնք որ տգիտութեամբ կամ նախապաշարմամբ չուզեցին այն նորութեան հետեւիլ :

Բոյոր աշխարհք տարածուեցաւ Ֆրանքլինի գիտն ու անունը. եւրոպայի ամէն գլխաւոր քաղաքներուն մէջ գանազան փորձեր եղան. Լոնտրայի քաղաքական Ընկերութիւնը մտաւ տուաւ Ֆրանքլինին ու իրեն անդամ անուանեց զինքը. նոյնպէս ընկեր գրուեցաւ Գաղղիոյ գիտութեանց ճեմարանին եւ ուրիշ շատ ուսումնական ընկերութեանց : Անկեց ետքը, Ֆրանքլինի իմաստութեան փառքին ետեւէն եկաւ քաղաքական փառաց ճոխութիւնը, ինչպէս որ կը տեսնենք :

(Շարայարութիւնն ուրիշ անգամ :)

Գ. Հ Ա Յ Կ Ա Ջ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

ՀՈՌՎՄԷԱԿԱՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԷՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՏԱՆԵԼՈՒ
Ի ՃԷՋԱՅԻՐ

(Շարայարութիւն .)

Ճեզայիրը Հայերով շէնցընել ուզող նեղինակը եր-
բորդ պայման դրած էր իր առաջարկութեանը թէ

« Գաղթականները զօրաւոր պատճառէ մը ստի-
պուած պիտի ըլլան իրենց հայրենիքէն դուրս ելլելու : »

Այս պայմանը Հայոց վրայ փնտռելու սկսելով կրտս .
« Պատմութեան մեջ ամեն ժամանակ կը գտնուին
« զանազան ժողովուրդներ որոնց շատ կամ թիջ
« բշուառ. ըլլալուն պատճառը գրեթէ միշտ մէկ հատ
« մըն է միայն . իսկ Հայաստանի բնակիչները ամեն
« տեսակ բան ունեցան իրենց բշուառութեանը պատ-
« ճառ : — Կարածատեարց յատերագմներ, կրօնի
« պատերագմներ, արտարին պատերագմներ, էս իբրէս
« յուսելուած՝ բարբարոսներու անդադար արշաւանը-
« ներ : »

Կրնայիր եւ կուգէիր զանց ընել հոս իբրէս յայտնի
բաներ՝ նեղինակին այն խօսքերը որով կընդարձակէ
իր կարծիքը . սակայն մերագնեայց համար օգտա-
կար ու նետարբերական տեղեկութիւն կը համարինք
ինչ որ օտարազգի նեղինակներ կը մտածեն իրենց վրայ
ուղղութեամբ կամ անուղղութեամբ, ուստի եւ մեջ կը-
բերենք ըսածները .

« Հայոց քաղաքական պատմութեան կանոնն եղած
« է միշտ իրենց հայրենեաց նեւն ու աշխարհագրա-
« կան դիրքը : Երկիրն մանր մանր հովիտներ բաժ-
« նուելովը անրիւ ժողովուրդներ նեւացան որ իրարմէ
« գետերով կամ բարձր լեռներով գատուած՝ կերպով
« մը ազատ մնացեր էին գերագոյն իշխանութենէն,
« իրենց վրայ մեյմէկ զուլս դրեր էին ու տեսակ մը
« կալուածական տերութիւններ կազմեր էին : Ասով
« ներքին պատերագմներու դուռ բացուեցաւ որ թիջ
« մը ատեն դադրէին ետեւ նորէն նորէն կըսկսէին :

« Հայաստանի մեծամեծ վերբերէն մէկը կալուա-
« ծական տերութիւնն էր այ նեւ, կրօնական տարա-
« ձայնութեանց պատճառաւ այ թիջ վիշտ ջրաշէջ :
« Ոչ միայն իր դրացիները, կուսպաշտը, մահմետա-
« կանք էս յոյն ջարջարեցին գՀայերը անհամար հա-
« յածանքներով, այլ էս նոյն իսկ ազգը երկու կուսակ-
« ցութիւն բաժնուած՝ իրարու միշտ հակառակ, իր
« միութեանը նետ բարոյական ոյժն այ կորսընցուց :
« Այս երկու կուսակցութիւնները 452ին սկսան, Քաղ-
« կեդոնի ժողովին ետեւ, էս այս բաժանումը այսօ-
« րուան օրս վերցուած ջըլլալէն ի գատ, Հայոց կրած

PROJET

DE LA COLONISATION DE L'ALGERIE PAR DES ARMÉNIENS
CATHOLIQUES.

(Suite.)

L'auteur, désireux de coloniser l'Algérie par les Ar-
méniens, avait posé comme troisième condition de son
projet le principe que :

« Les colons doivent être forcés par une raison puis-
« sante de quitter leur pays. »

En cherchant cette condition chez les Arméniens, il dit :

« A toutes les époques de l'histoire on rencontre des
« peuples plus ou moins malheureux, mais presque tou-
« jours pour une seule cause, tandis qu'en Arménie tout
« est réuni pour accabler les habitants. Guerres de féo-
« dalité, guerres de religion, guerres extérieures, et
« comme complément, incursions permanentes des bar-
« bares. »

Nous aurions pu, et nous le voudrions bien, omettre
ici les assertions dont l'auteur appuie son opinion,
comme étant des choses trop évidentes; cependant nous
croyons utile et intéressant pour nos compatriotes de
connaître tout ce que les auteurs étrangers pensent, à
tort ou à raison, sur leur compte; nous les citons donc :

« L'histoire politique des Arméniens a toujours été
« réglée par la configuration et par la position géogra-
« phique de leur patrie. La division du pays en petites
« vallées a donné naissance à une infinité de peuplades,
« qui, séparées par des cours d'eau ou par de hautes
« montagnes, sont restées en quelque sorte indépendantes
« de l'autorité supérieure, se sont donné des chefs et ont
« formé ainsi une espèce de féodalité. Cette circonstance
« entraîna des guerres intestines qui ne devaient cesser
« qu'à de courts intervalles.

« Si le régime féodal fut une des grandes plaies de
« l'Arménie, elle ne souffrit pas moins par les dissensions
« religieuses. Non-seulement ses voisins, Idolâtres, Ma-
« hométans ou Grecs, accablèrent ses peuples de persé-
« cutions sans nombre, mais la nation elle-même, sé-
« parée en deux sectes sans cesse en opposition l'une
« avec l'autre, perdit avec son unité toute sa force mo-
« rale. Ces deux sectes prirent naissance en 452, après
« le concile de Calcédoine, et cette division, loin de s'être
« effacée aujourd'hui, est encore le plus grand des maux
« qu'aient subis les Arméniens. Elle surgit à propos du

« չարիքներուն ամենն մեծն այ է : Ասոր պատճառ՝
 « մարդդուրեան խորհրդոյն վարդապետութիւնն էր :
 « Եկեղեցականաց մէկ մեծ մասը այն ժողովոյն վճիռ-
 « ները ծուռ մեկնելով, հոռովմեական Եկեղեցոյն դեմ
 « էլաւ, « տարածայնեայ Եկեղեցի Հայոց » անունը
 « առաւ, և ազգին մեծ մասը իր ետեւէն տարաւ : »

Այս հատուածին վերջի խօսքերուն ծուռութիւնները շատ տեղ ցուցուած են, և մասնաւորապէս այս օրերս Փարիզ սպուած գրքի մը մէջ. բայց Պարոն Տիւրքիէ գաղղիացոյն ամբողջ հատուածը ամսագրոյ մէջ կարդացողները ևս առաւել յայտնի պիտի տեսնեն քեզմարիտը որն է : Մենք այսչափս միայն յիշեցրենք քեզ Հայոց Եկեղեցին ոչ երբէք ինք զինքը տարածայն կամ տարածայնեայ Եկեղեցի անուաներ է, և ոչ երբէք ուղղակի և տեսական կերպով մը հոռովմեական Եկեղեցոյ դեմ էլած է :

« Այս կարոյիկաց կամ միաբանից և տարածայնե-
 « յոց իրարմէ բաժնուելովը Հայք բոլորովին գատուե-
 « ցան իրենց բովերն էլած քրիստոնեայ ազգերեն :
 « Այ այնուհետեւ տարածայն օգնութեան յոյս մը
 « չունենալով ոչ ի Լատինացոց և ոչ ի Յունաց (որոց
 « ներձուածը՝ որ 862ին էլաւ իրենց ներձուածէն տար-
 « բեր էր), պաշտպանութիւն մը չգտան բարբարոսաց
 « դեմ որ այն ժամանակէն մինչեւ մեր օրերը այնքան
 « ստեպ ստեպ ստնակոյս բրին միջին Ասիան, և
 « Հայաստան միշտ յաղթականաց որսն էլաւ : »

« Հայոց քաղաքական պատմութիւնն այ ընդհան-
 « րապէս իրենց կրօնական պատմութենէն վար չըմը-
 « նար ցաւայի ըլլալուն կողմանէ : Այս ժողովուրդը,
 « որ Ասորեստանեայց գաղթականներէն ծնած է, ա-
 « նոց մայրաքաղաքին հարկատու էր՝ քանի որ այն
 « մայրաքաղաքը կար. անոր իյնայէն ետեւ՝ Պարսից
 « լուծին տակն ընկաւ : »

Պ. Պարպիէ տը Պորած յայտնապէս կըստայի՝ Հայե-
 « րը Ասորեստանի գաղթականութիւն մը կարծելովը. էրե-
 « սուրբ գրոց և արտաքին ստոյգ պատմութեանց ըսա-
 « ծին թիջ մը աւելի ուշ դներ, անտարակոյս կը հասկը-
 « նար որ մանաւանդ քեզ Ասորեստանեայց պիտի սե-
 « պուէին Հայաստանէն էլած գաղթականութիւն : Իսկ
 « Հայկազանց ատեն մեր նահապետաց հարկատու ըլ-
 « լալը Ասորեստանի ինքնակալներուն՝ ստոյգ է, բայց
 « յայտնի է քեզ անով այնչափ մերձաւոր ազգակցութիւն
 « չեն ունենար երկու ժողովուրդներն իրարու հետ :

« Աղերսանըր երբոր Գարենի տերութեանը տիրա-
 « պետեց, Հայաստան այ անոր նեռքն անցաւ, իսկ
 « Իստասի պատերազմէն ետեւ Սելեւկեանց բաժին ըն-
 « կաւ : Ասոնց յաջորդեցին Պարսիկ արշակունիները.
 « յետոյ՝ քանի մը տարի արտաքին հանգստութեամբ
 « անցնելէն ետեւ՝ Հոռովմայեցիք երեւցան արեւմուտ-
 « քէն, Հայաստան այ աշխարհիս մեկայ մասանց
 « բաղդին հանդիպեցաւ : Ատեն անցնելով, Արեւե-
 « յեան կայսերք ու Պարսից բագաւորք իրարու նեռքէ
 « իլելու աշխատեցան Հայաստանը, իրենք այ հար-
 « կաղրեցան թիջ ժամանակէն Արաբացոց բաժին հա-
 « նէլ անկէ : Վերջապէս Բագրատունեաց բագաւորու-
 « քեան ատենը Հայք թիջ մը շունչ առին. բայց այն

« dogme de l'incarnation. Une grande partie du clergé,
 « ayant mal interprété les conclusions du concile, se mit
 « en opposition avec l'Église romaine, prit le titre d'Église
 « arménienne dissidente et entraîna à sa suite la majo-
 « rité de la nation. »

Les inexactitudes du dernier paragraphe de cette pé-
 riode ont été relevées dans plusieurs écrits, et plus
 particulièrement dans un ouvrage publié tout récemment
 à Paris; cependant ceux qui liront tout l'article de
 M. Dulaurier reproduit par nous dans cette Revue, ver-
 ront jusqu'à l'évidence quelle est la vérité sur ce point.
 Nous croyons seulement devoir rappeler que l'Église ar-
 ménienne n'adopta jamais le titre de *dissidente*, ni ne se
 mit *directement* ou *formellement* en opposition avec l'É-
 glise romaine.

« Cette scission entre les catholiques ou unis et les
 « dissidents fut telle qu'elle isola les Arméniens de tous
 « les peuples chrétiens qui les entouraient. Dès lors les dis-
 « sidents ne pouvant espérer de secours ni des Latins ni
 « des Grecs, dont le schisme, survenu en 862, différait du
 « leur, se trouvèrent sans défense contre les barbares
 « qui, depuis cette époque jusqu'à nos jours, ravagèrent
 « si souvent l'Asie centrale, et l'Arménie resta toujours
 « la proie du vainqueur.

« L'histoire politique des Arméniens n'est pas, en ge-
 « néral, moins triste que leur histoire religieuse. Ce
 « peuple, né de colonies assyriennes, fut tributaire de sa
 « métropole tant qu'elle exista, et à sa chute tomba sous
 « le joug des Perses. »

M. Barbié du Bocage évidemment se trompe en suppo-
 sant que le peuple arménien soit né de colonies assy-
 riennes. Avec un peu plus d'attention aux récits de l'his-
 toire sainte, ainsi qu'à ceux des histoires profanes
 authentiques, il aurait très-facilement compris que ce
 sont plutôt les Assyriens qui pourraient être considérés
 comme des colonies arméniennes. Il est vrai que nos
 chefs haïcaniens furent, pendant quelque temps, tribu-
 taires des souverains de l'Assyrie, mais ceci n'implique
 pas une aussi proche parenté entre les deux nations.

« Alexandre, en s'emparant de l'empire de Darius, y
 « comprit l'Arménie que la bataille d'Ipsus fit échoir aux
 « Séleucides. A ceux-ci succédèrent les Perses arsacides;
 « puis, après quelques années de tranquillité extérieure,
 « les Romains parurent à l'occident, et l'Arménie suivit
 « le sort du reste du monde. Plus tard, l'empire d'Orient
 « et les Perses se disputèrent son territoire qu'ils eurent
 « bientôt eux-mêmes à partager avec les Arabes. Les
 « Arméniens respirèrent enfin quelques moments sous
 « les Bagratides; mais cette famille succomba en 1079,
 « et la grande Arménie, après elle, ne jouit plus même
 « d'un reste d'indépendance. Elle subit successivement
 « les invasions des Turcs seldjoucides, des Tartares, des

« ազգատոհմն ալ ընկաւ. 1079ին, Է. անկէց Էտրը Մե-
 « ծին Հայոց համար ինքնիշխանութեան նետրն ալ
 « ջմնաց : Ետեւէ Էտեւ հոն յարձըկեցան Սելճուգեան
 « Քուրքերը, Քարարները, Մողուները, Է. վերջապէս
 « Օսմանեանք՝ որոց ձեռքն է այսօրուան օրս : »

Յայտնի է քէ Մեծին Հայոց կէսը միայն է նիմա Օս-
 մանեանց ձեռքը, Է. մեկալ կիսուն Ռուսք տիրապե-
 տած են :

« Իսկ Փոքր Հայրը Ռուբինեանց Է. Լուսինեանց ա-
 « տենն ալ քիչ մը ատեն ջարջըրկուելով զիմացաւ,
 « Է. Էտրը Էտրը այն ալ ընկաւ.՝ ԺՊ դարուն մեջտե-
 « դուանըրը : »

Ռուբինեանց իշխանութիւնը Փոքուն Հայոց ալ մեկ
 փոքրիկ մասին վրայ միայն էր. իսկ Լուսինեանց ցեղը
 խնամութիւն ունեցաւ. Ռուբինեանց նետ, բայց գատ
 հարստութիւն մը չկազմեց երբէր, ինչպէս քերեւս կըր-
 նան հասկընալ ոմանք մեր նեղինակին խօսքերէն :

Այս բանի մը զիտողութիւնները նախ ի. ցոյց ճշմար-
 տութեան ըրինք, ինչպէս որ պարտերնիս է. Էրկրորդ՝
 ուզեցինք ճաշակ մը տալ քէ նրջափ դժուար բան է
 օտարազգի նեղինակաց ստոյգ տեղեկութիւններ գրելը
 մեր ազգին վրայ՝ բանի որ պետք Էղած գործիքները
 առձեռնապատրաստ ջունին : — Բայց նեղինակը ուրիշ
 զիտաւորութիւն ալ ունի, այսինքն ցուցընել քէ Հայերը
 միշտ խեղճութեան ու բշտատութեան մեջ գտնուած
 ըլլալով՝ իրենց հայրենեացը յարում պիտի ջունենան :
 Ուստի կըսէ համարձակ .

« Այս պատմական ու կրօնական համատօտութենա
 « ալ բաւականապէս կըտեսնուի քէ Հայոց ազգը նր-
 « ջափ դժբաղդ Էղած է ի սկզբանէ անտի, Է. քէ խիստ
 « քիչ յօժարութիւն պիտի ունենալ մնալու այնպիսի
 « Էրկրի մը մեջ որ Էրեստնուակեց դարէ ի վեր միակերպ
 « ոռնակոյս Էղեր է : Բայց այս պատկերը ամբողջա-
 « ցընելու համար պետք է ցուցընենք որ Հայ ազգը ոչ
 « միայն քաղաքակրթութեան օգուտները ջգայելէր,
 « այլ Է. իր նախնեաց Էրկրին մեջ մնացած ըլլալով՝
 « այսօրուան օրս առեղի բշտատ, քերեւս առեղի ջար-
 « ջարանքի մեջ է քան քէ ուրիշ նր Է. իցէ առեն . Է.
 « կես մը Տաճկաց ձեռքն ըլլալով, կես մըն ալ Պարսից՝
 « որ անգուր ու բարբարոս մարդիկ են, հարկաւ հա-
 « կամիտութիւն մը պիտի ունենալ առ այն հաստա-
 « տուն քաղաքակրթութիւնն որ նիւսիսէն կուգայ իրեն :
 « Եւրոպայի մեջ Էղած նիմակուան ծանր խնդրոյն գըլ-
 « խաւոր՝ Է. սակայն ուշ ջղրուած կտորներուն մեկն
 « ալ այս է : Ասով է որ Տաճկաց բանակները նրջափ
 « ալ շատուր ըլլան՝ առեն պիտի գայ որ Ռուսները
 « պիտի տիրապետեն բացարձակ կերպով արեւելեան
 « Ասիոյ Է. Հնդկաստանի ճամբուն՝ քէ որ արեւմտեան
 « տերութիւնները ճար մը ջընեն : Տաճկաց ձեռքն է
 « նիմա ոչ միայն Փոքր Հայր, այլ Է. Մեծին Հայոց
 « բոյր այն մասը՝ որու մեջ կիլյան Տրապիզոն,
 « Ալայխայ, Կարս, Պայագիտ, Վան, Մուշ, Կարին,
 « Տիարպէրիք ու Կեսարիա քաղաքներուն բոլորտու-
 « րիւնները, այսինքն նին քաղաւորութեան ջոքս մա-
 « սին իրերը : »

« Mongols et enfin des Ottomans auxquels elle appartient
 « aujourd'hui. »

Tout le monde sait que les Ottomans ne possèdent que
 la moitié de la grande Arménie, et que l'autre moitié se
 trouve entre les mains de la Russie.

« Quant à la petite Arménie, elle se traina encore sous
 « les Roupéniens et les Lusignan et finit par succomber
 « au milieu du XIVe siècle. »

La puissance des Roupéniens ne s'étendait que sur une
 partie très-restreinte de la petite Arménie; quant aux Lu-
 signan, ils n'ont jamais constitué une dynastie à part,
 ainsi qu'on le pourrait inférer de ces paroles de l'auteur.

En faisant ces quelques observations, notre intention
 est d'abord de faire voir la vérité; ensuite, nous
 avons voulu donner un essai de la difficulté que les au-
 teurs étrangers éprouvent lorsqu'ils entreprennent de
 donner des renseignements positifs sur notre nation,
 alors qu'ils ne possèdent pas des sources certaines.
 — Mais notre auteur a une autre intention : il cherche à
 prouver que les Arméniens ont été *de tous les temps* bien
 malheureux, et que, par conséquent, ils ne doivent pas
 avoir d'attachement pour leur patrie. Il dit donc sans
 la moindre hésitation :

« Ce court résumé historique et religieux fait voir
 « suffisamment combien la nation arménienne a été
 « malheureuse pendant toute la durée de son existence,
 « et prouve le peu de propension qu'elle doit avoir à res-
 « ter dans un pays presque constamment désolé depuis
 « trente-six siècles. Mais, pour que ce tableau soit com-
 « plet, il faut montrer que, loin d'avoir profité des bien-
 « faits de la civilisation, l'Arménien, resté dans le pays
 « de ses ancêtres, est aujourd'hui plus misérable, plus
 « torturé peut-être qu'il ne l'a jamais été à aucune
 « époque, et que, soumis, partie aux Turcs, partie aux
 « Perses, vainqueurs aussi cruels que barbares, il doit
 « incliner vers la civilisation sérieuse qui lui vient du
 « nord. C'est là un des points les plus importants et ce-
 « pendant les plus négligés de la grande question qui
 « divise aujourd'hui l'Europe. C'est là ce qui, malgré
 « toutes les armées turques, doit rendre, dans un temps
 « donné, les Russes maîtres incontestés de l'Asie orien-
 « tale et du chemin des grandes Indes, si les puissances
 « occidentales n'y portent remède. La Turquie possède
 « aujourd'hui, outre le royaume de la petite Arménie,
 « toute la partie de la grande qui se compose des pacha-
 « licks de Trébizonde, d'Akhaltzikhe, de Kars, de Bayazid,
 « de Van, de Mouch, d'Erzeroum, de Diarbékir et de Cé-
 « sarée, c'est-à-dire les trois quarts de l'ancien royaume. »

Այս աշխարհագրական ու քաղաքական բաժանմունքին մեջ գրեթե ամենեւին ճշգրտութիւն չըլլալը լայտնի է անոնց որ գիտեն քէ Մեծին եւ Փոքուն Հայոց բուն սահմանները որոնք են :

« Ռուսաց մասն են այն երկիրներն որ Կուրու երասյս գետերուն եւ Կասպից ծովուն ափանց մեջտեղը կիլանան՝ մինչեւ Աստարապատ :

« Իսկ Պարսից ձեռքը՝ Քիւրքմենջայի դաշնադրութենէն ետեւ՝ Ատրպատականի մէկ մասը միայն մնացեր է. անոր ալ շատ հովիտները ինքնագլուխ Քիւրտերու ձեռքն են . . .

« Պարսկաստանի մեջ ուրիշ Հայեր ալ կան որ Դէնքանի (դուն հասկցցիր Ասպանանի) արուարձաններէն մեկուն մեջ կը բնակին . . . »

Հոս նեղիմակը Պարսկաստանի Հայոց կրած տառապանքը յիշէին ետեւ՝ անյարմար չափազանցութեամբ մը վրայ կը գրէր քէ

« Օսմանեան տերութեան ներքին տակը եղած Հայոց վիճակն ալ գրեթէ Պարսից տերութեան ներքը եղածներուն վիճակին պէս է : »

Եւ այս կտորը քիչ մը ընդարձակէին ետեւ կըսէ .
 « Տաճկի տերութեան Հայերը հիմա՝ յատկապէս խօսելով՝ երկու մաս կը բաժնուին, բող անոնք որ մինչեւ ցայժմ հին Հայաստանի գաւառները կը բնակին :

« Մէյնը այն գաղթականներն որ Օսմանեանց բազարները բռնութեամբ տեղափոխեցին շատ անգամ՝ որպէս զի նորէն շէնցընէն իրենց կտորածներովը պարպուած քաղաքները : »

Չենք գիտեր քէ նեղիմակը այսպիսի ընդհանուր եւ վճռական գուրցուածքին ապացոյցներն ուսկից գտած պիտի ըլլայ :

« Երկրորդ՝ այն խեղճներն որ բռնակալութենէ, պատերազմէ եւ ամեն տեսակ տառապանքէ ստիպուել են իրենց հայրենիքը ձգելու. Էյլէյու : Ասոնք իրենց բնակութիւնը հաստատել են Կաստանդուպոլիս եւ Փոքր Ասիոյ ու Եւրոպական Տաճկաստանի շատ մը քաղաքներուն մեջ : Առջի բերան՝ իրենց ճարտարութեամբն ու գործունէայ վաճառականութեամբը բոլոր տուրքիւններ ունեցան . յետոյ երբոր զանազան առուտուրներով քիչ մը ստակ զիգեցին՝ յաւ գիտցան այնպէս բանեցընել իրենց հարստութիւնն որ իրենց հարկատու մարդիկ ըլլալին հասկցուցին. անանկով հաւասարեցան ու խառնուեցան նաեւ հին գաղթականներուն նետ : Այն հին գաղթականներն որմանք՝ իրենց վաճառականութեամբ զիգած հարբստութեանը պատճառաւ՝ կուսակալներու սեղանադրներն եղան, եւ կամաց կամաց տերութեան դրամական գործողութիւններուն մեծ մասը ձեռք առին : Տներ եղան որ ասանկով անազին հարբստութիւն զիգեցին : Բայց Օսմանեան ազանութիւնը շուտով ոտը կ'առ, եւ շատ անգամ եղաւ որ չափազանց հարստութեան տեր մարդիկ իրենց կեանքը կորսընցուցին անոր համար : »

Այս վերջի խօսքին ցաւալի սրբագրութիւն մը ընկ-

« Ceux qui connaissent les véritables limites de la grande et de la petite Arménie, s'aperçoivent très-facilement de l'inexactitude de cette division géographique et politique. »

« La partie russe comprend les pays qui s'étendent entre le Kour, l'Araxe et les bords de la mer Caspienne jusqu'à Astara. »

« Quant aux Perses, ils n'ont plus conservé, après le traité de Tourkmanchaï, qu'une partie de l'Aderbaï-djan, et encore beaucoup de vallées de cette province sont-elles soumises à des chefs kourdes indépendants... »

« On trouve encore en Perse des Arméniens qui sont établis dans un des faubourgs de Téhéran (lisez : *Is-phahan*)... »

Ici l'auteur, après avoir cité les vexations que les Arméniens subissent de la part des Perses, ajoute avec une grande exagération :

« L'état de la nation arménienne sous la domination ottomane est à peu près le même que sous la domination des Perses... »

Après avoir un peu développé cette assertion, il dit :
 « Les Arméniens de l'empire turc se divisent aujourd'hui, à proprement parler, en deux parties, indépendamment de ceux qui habitent encore dans les anciennes provinces arméniennes. »

« D'abord, les colons que les sultans ont transportés de force à plusieurs reprises pour repeupler les villes dont ils avaient massacré les habitants... »

Nous ne saurions dire où l'auteur aurait puisé les preuves d'une allégation aussi générale que décisive.

« ... Ensuite des infortunés que la tyrannie, la guerre et les vexations de tous genres ont chassés de leur pays natal. Ces derniers se sont établis à Constantinople et dans un grand nombre de villes de l'Anatolie et de la Turquie d'Europe. Ils sont arrivés, grâce à leur industrie et à leur activité commerciale, à se faire d'abord tolérer; puis, quand leurs divers trafics leur eurent permis d'amasser quelque argent, ils surent par le mouvement de leurs fonds se rendre nécessaires. Ils se sont trouvés alors sur le même pied que les anciens colons avec lesquels ils se sont confondus. Un certain nombre de ces anciens colons, grâce aux fortunes que le commerce leur avait procurées, étaient devenus les banquiers des pachas, et avaient peu à peu attiré vers eux une grande partie des opérations financières de l'empire. Quelques maisons acquirent ainsi des richesses colossales. Mais l'avarice ottomane fut bientôt excitée, et souvent des biens trop considérables coûtèrent la vie à leurs propriétaires. »

Nous sommes forcé par la vérité de faire une triste

յու ստիպուած ենք ի ճշմարտութենէ՛ ըսելով թե ոչ այն-
չափ *սամահան ազանութիւնն* էր այս բանիս պատ-
ճառ, որչափ ազգայնոց մեկզմեկ ջրաշէյը, թերեւս քիչ
մըն ալ նոյն հարուստներուն անզգուշութիւնը : Բայց
հեղինակը իր նպատակին հասնելու յիտարալով՝ այս-
պիսի ճշմարտութեանց ուշ ջըղներ, ուստի է. հոռով-
մեական Հայոց վիճակն աւելի խեղճ ցուցնելէ ուզելով
կըլլարէ :

« Այս տեսակ վտանգը աւելի հոռովմեականաց համար
« է. վասն զի տարածայնները զանոնք կըմատնեն Տաճ-
« կաց բշխամութեանը՝ որպէս զի իրենց զյխուն գա-
« յու փոքորիկը անոնց վրայ դառնայ : »

Հոս ծանօթութիւն մը ընելով՝ կըպատմէ վերջին հա-
լածանաց դեպքը է. Տիւգեանց գերդաստանին փոր-
ճանքը, Պ. Պոռէին գրուածքէն բաղելով՝ ծուռ է. շի-
տակ տեղեկութիւններով խառն : Անկեց էտրը բնա-
գրին մեջ դրած խօսքերն ու հակասութիւններն ալ
յայտնի կըցուցնեն որ հեղինակը պէտք էղած հմտու-
թիւնը ոչ միայն չունի մեր ազգին հանգամանացը, այլ
է. կարծես թէ չէ ուզած ունենայ. օրինակի համար՝
այս մեկ վճիռը յիշենք որ կըսէ. « Ընդհանրապէս՝ Հայ
ազգը երբոր հարկաւոր չէ, արհամարհուած է : » Չենք
կարծեր որ ասով ըսել ուզէ թէ Հայերէն ձեզայիբ գաղ-
բական տանի ջկարեւանք նե՛ մենք Գաղղիացիքս ալ
պիտի արհամարհենք զիրենք : Ապա թէ ոչ, կրնանք
սպասնոյցնել զպատուական հեղինակն որ մենք
Հայքս՝ ինչ դառանաքի տեր ալ ըլլանք՝ աւելի առա-
տամիտ ենք ուրեմն որ ազգէ մը օգուտի մը սկնկալու-
թիւն չունենանք անգամ ալ նե՛ չենք արհամարհեր,
այլ արժանաւոր համարումն ունինք ու կուրենանք
վրան :

Յետոյ Հայոց ազգին վրայ ընդհանրապէս Ռուսաց
տերութեանը հակամիտութիւն մը կըշանայ գտնել՝
խիստ թերեւ հիմանց վրայ հաստատելով մակաբերու-
թիւնները. է. խօսքը նոս կըբերէ թէ « Տարածայնները
« Ռուսին կողմը միտեալ են, որ իր կողմանէ ամեն
« ջանք կընէ այս յօժարութեան օգնելու. իսկ հոռով-
« մեականները կընային որ Արեւմուտքի լատին ժողո-
« վրդոց հետ միանան : »

Այս մըի է. բացարձակ գրուցուածքին ծանրակշիւ
պատասխանը ընդհանուր ազգերնիս գործով տուած է
միշտ՝ նախ իր խոհական հաստատարութեամբը առ
այն պետութիւնը որուն անմիջական պաշտպանու-
թիւնը կըվայելէ յամենայնի, է. երկրորդ իր երախտա-
գետ մեծարանօրքը առ այն քրիստոնէայ ազգերն որ իր
հանգստութեանն ու քաղաքակրթութեանը մեռնտու
կըլլան : Իսկ թէ որ մենք ալ փափար մը ունինք յայտ-
նելու. այս կողմանէ իմաստուն հեղինակին, է. իր
մեծաննն ազգին, այս է՝ որ Գաղղիացիք, նաեւ իրենց
քաղաքականութեանը օգտին համար, խտրութիւն չը-
նեն ըստ կարի հոռովմեական ու յուսանքչական Հայոց
մեջ, է. զանոնք ջխըրտեցնեն ծանր ու նախատական
խօսքերով, որոց պտուղը կըլլայ հարկաւ. Հայոց հեռու
կենայը իրենցմէ, է. ուրիշ քրիստոնէայ ազգաց քիչ
կամ շատ յարիւր :

Բայց բողոքն որ հեղինակը իր գիւտն ու առաջար-

rectification à cette dernière remarque de l'auteur, que
ec n'était pas autant l'*avarice ottomane* qui en était la
cause, que la jalousie des co-nationaux mêmes, et peut-
être le peu de circonspection de ces riches Arméniens.
Cependant l'auteur, poussé par l'empressement d'attein-
dre son but, ne fait pas attention à de pareilles vérités :
ainsi, afin de montrer que l'état des Arméniens catho-
liques est encore plus malheureux, il ajoute :

« Ce dernier genre de péril s'adresse plutôt aux catho-
« liques, que les dissidents désignent à la haine des Turcs
« pour détourner l'orage qui les menace eux-mêmes. »

L'auteur, dans une note tirée des écrits de M. E. Boré,
cite ici la dernière persécution des Arméniens catho-
liques et la catastrophe de la famille Duz ou Duz-Oglou,
avec plus ou moins d'exactitude. Ensuite il avance, dans
le texte, des réflexions dont les contradictions seules suf-
firaient à prouver que l'auteur non-seulement ne possède
pas la connaissance de l'état actuel des Arméniens, mais
qu'il ne s'en soucie même pas. Ne citons, par exemple,
qu'une de ses conclusions : « En général, lorsque la race
« arménienne n'est pas nécessaire, elle est méprisée. » Le
savant auteur voudrait-il dire par là que dans le cas où
l'on ne pourrait attirer les Arméniens en Algérie, on de-
vrait les mépriser? Si cela était, nous Arméniens, nous
pourrions assurer l'honorable écrivain que, à quelque
croyance que nous appartenions, nous sommes donc plus
généreux, puisque alors même qu'une nation ne nous
témoignerait aucun intérêt, nous ne la mépriserions pas
pour ce motif, mais nous l'estimerions à sa juste va-
leur.

L'auteur cherche à trouver chez la nation arménienne
en général, une propension vers le gouvernement russe,
en ne basant ses suppositions que sur des faits extrême-
ment douteux; puis il conclut que « les dissidents in-
« clinent vers la Russie qui, de son côté, fait tout pour
« favoriser cette tendance, tandis que les catholiques
« cherchent à se réunir aux peuples latins de l'Occi-
« dent. »

La nation arménienne a toujours répondu avec dignité
à cette assertion gratuite et absolue, d'abord par sa sage
fidélité à la puissance qui lui assure en toute chose une
protection immédiate, ensuite, par sa reconnaissance et
par son estime à celles des puissances chrétiennes qui
contribuent à son bien-être et à sa civilisation. S'il nous
est permis à cette occasion de manifester notre désir au
savant auteur, ainsi qu'à sa généreuse nation, nous dirons
que les Français, dans l'intérêt même de leur politique,
ne devraient pas, autant que cela leur serait possible,
faire des distinctions trop tranchées entre les Arméniens
catholiques et grégoriens, ni repousser ces derniers par
des expressions qui leur paraissent graves et injurieuses;
cette préférence marquée ne peut avoir d'autre résultat
que d'éloigner les Arméniens de la France, et de les jeter
dans les bras d'autres puissances chrétiennes.

Mais laissons l'auteur terminer librement l'exposition

կուրիանը համարձակ վերջացրեն այս անգամ. ասեն ունինք մենք գալ անգամ քննելու խնդիրը և պետք է դաժմ հետեւանքը անկեց հասնելու :

« Մինչդեռ Ռուսաց քաղաքականութիւնը իր ոյժը « կը տարածէ այն երկիրներուն վրայ որ բովանդակ « Ասիոյ վաճառականութեանը շտեմարաններ ըլլալով « շատ պատուական են, արեւմտեան տերութիւններն « անոր պէս մէկ տեսակ դրդում մը միայն ջուրներու « նուսն' ոչ միայն քիչ հնարքներ կը բանեցընեն անոր « տարածուելուն դէմ կենալու համար, այլ և այն « պիտի հնարքներ ի գործ կը դնեն որ իրարու հակա « օակ են : Փաղոյիան ու Անգլիան, որ այս գործողու « քեան մէջ Արեւմուտքը գլխաւորապէս ներկայացը « նողներն են, քեպէտ և այսօրուան օրս միաբանած « են Ռուսաց իշխանութիւնը ամփոփելու, բայց իրենց « ոչ կրօնական օգուտները նոյն են և ոչ վաճառակա « նութեան շահերը. անոր համար ալ մինչեւ հիմա « մեծ ազդեցութիւն մը զկրցան ունենայ : Եւ սակայն « շխտակն ըսելով՝ Փաղոյիան գովեստի արժանի է այս « կողմանէ որ բանեցուցած հնարքներովը աղէկ էրես « ձեռքը կցուց : Մինչեւ հիմա սրբափ մարդ որ շահե « ցաւ իր բարեպաշտ ու անճանաւոր բարոյագիւցն « քուն և իր էրեսփոխանից պաշտպանութեանը « պտուղն է. պաշտպանութիւն մը որ խաջակիաց « աստեկն մինչեւ մեր օրերը ոչ էրբէր պակսեր է « Արեւելքի հռովմէականներուն. այս պաշտպանու « քիւնը հիմայ ալ ամենէն աւելի գորտաօրը կ'երեսնայ « իրենց անգամ, և այս միջոցիս աւելի մօտեն ազդե « լով կրնայ մինակ պատերազմի Ռուսիոյ դէմ : Պա « տերազմին ասպարեզ այս բանն ընելու է : Այսպիսի « խաղաղաւետ պատերազմի մէջ օգուտները գրեթէ « նոյն են էրկու կողմին համար ալ. սրն որ աւելի « քաղաքակիրք ընէ Արեւելքը՝ յաղթութիւնն անորն է, « և ով որ այս վախճանիս հասնելու համար աւելի « ջանք ընէ՝ անով իր ոյժն ալ պետք է որ աւելնայ :

« Ուրեմն Փաղոյիացոց կլինայ իրենց դաւանակից « ներուն օգնել, և ուրիշ ամէն ժամանակի աւելի « պաշտպանութիւն ընել անոնց : Իրենց կլինայ այն « պիտի հաստատուն նեցուկ մը տայ անոնց որ ազ « գային վերանորոգութեանը մեծ օգնութիւն ընէ :

« Այս վախճանիս հասնելու համար մէկ հատիկ « հնարքն է անտարակոյս՝ անընդհատ յարաբերու « քիւններ հաստատել Փաղոյիոյ մէկ նահանգին ու « Արեւելքի մէջ. այս յարաբերութիւններով մէկ կող « մանէ քաղաքակիրքութիւնը կը տարածուի, մէկալ « կողմանէ ալ մեր վաճառականութեանը համար նոր « նոր ճամբաներ կը բացուի : Մեր կարծիքն այս է որ « ժամանեան տերութենէն անդադար էլլելով՝ աշխար « հիս ամէն կողմերը բաղդ մը վնասող հռովմէական « Հայերը կրնան նրաւ իրութիւն ձեզայիրի մէջ, գետին « ներ արուելով իրենց՝ ամենարեւել պայմաններով : « Մեր օրինաց և զինուց պաշտպանութիւնն որ տես « նեն՝ այն կամաւոր արտոբեղներուն շատը մէկտեղ « կը յորդորուին անշուշտ հոն էրբայու որ հանգստու « քիւն՝ և քիչ աստեկն հարստութիւն ալ ձեռք ձգեն. « մանաւանդ՝ քե որ հոն իբրեւ կեդրոն միութեան և

de son projet : nous aurons le temps, la prochaine fois, d'examiner la question et d'en tirer les conséquences.

« Pendant que la politique moskovite étend son pou « voir sur ces pays si importants pour les débouchés « commerciaux de toute l'Asie, les puissances occiden « tales, n'étant pas comme elle poussées par une seule « impulsion, non-seulement emploient peu de moyens « pour s'opposer à son extension, mais encore en em « ploient qui se contrarient l'un l'autre. La France et « l'Angleterre, qui représentent principalement l'Occident « sur ce terrain, quoique unies aujourd'hui pour res « treindre la puissance russe, n'ont ni mêmes intérêts « religieux, ni mêmes intérêts commerciaux, et n'ont pu, « par conséquent, arriver jusqu'ici à un résultat d'in « fluence bien considérable. L'on doit dire néanmoins, à « la louange de la France, que les moyens qu'elle a em « ployés lui donnent le beau rôle. Les prosélytes qu'elle « a faits, elle les doit à ses missionnaires si pieux et si dé « voués, et à la protection de ses représentants, protection « qui, depuis les croisades jusqu'à nos jours, n'a jamais « fait défaut aux catholiques d'Orient, protection qu'ils « regardent eux-mêmes comme la plus efficace, et qui « aujourd'hui, en devenant plus immédiate, peut seule « lutter contre la Russie. C'est là le terrain sur lequel il « faut transporter le combat. Dans cette guerre pacifique, « les avantages sont à peu près les mêmes de part et « d'autre. C'est à qui civilisera le plus l'Orient, et celui « qui aura le plus fait dans ce but acquerra par cela même « la plus grande part d'influence.

« C'est donc aux Français à secourir leurs coreligion « naires, et à les protéger plus que jamais. C'est à eux à « leur offrir un appui solide qui puisse contribuer à leur « régénération.

« Le meilleur moyen d'obtenir ce résultat est, sans « contredit, l'établissement de relations suivies entre un « territoire français et l'Orient, relations qui, tout en « contribuant à l'extension de la civilisation, ouvriraient « bientôt de nouvelles voies à notre commerce. Nous « croyons qu'on pourrait offrir en Algérie, à ceux des ca « tholiques arméniens qui quittent tous les jours l'em « pire ottoman pour chercher fortune dans tous les pays, « l'appât de terres concédées moyennant de minimes « garanties. La protection de nos lois et de notre armée « déterminerait un grand nombre de ces exilés volon « taires à y chercher la paix et bientôt l'aisance, surtout « si, comme centre, comme point de ralliement, ils y « trouvaient déjà établis un ou plusieurs couvents de « leur nation.

շարունակութեան տեւ' 24

« հաւարման գտնէն առաջուց իրենց ազգէն մէկ վանք
« մը, կամ քանի մը վանքեր :

« Դնենք թէ տտենով 20 կամ 25 հազար Հայ մտնան
« բնակին մեր երկիրները, եւ նոն ծաղկին առաջ եր-
« քան՝ ինչպէս որ ամենայն կերպով հառանական է.
« նրջափ պլտի տարածուի անով Արեւելք ուղղափա-
« ռութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը :

« Ապա ուրեմն հռովմեական Հայերը լիովին ունին
« այն էրեք պայմաններն ալ որ մենք իբրեւ հիմն դրինք,
« եւ որոնցմէ՝ ըստ մեր կարծեաց՝ պետք չէ հեռանալ
« թէ որ իրաւցրնէ օգուտ մը ուզուի շահիլ : »

Պարոն Պարպիէ տիւ Պորած հոս մէկ ծանօտութիւն
մը կըրնէ, եւ կըսէ թէ « Հռովմեական Հայերուն քիւր
« ընդհանրապէս բոլոր ազգին տասներկէց մասին մէկն
« է. իսկ արդ Հայերը 4 միլիոնէն աւելի են՝ բոլոր
« աշխարհիս Երեսը ցրուած, ուրեմն հռովմեականաց
« թիւն է 250,000 : * Մէնք ճիշդ հաշուով գիտենք որ
« Օսմանեան տէրութեան մէջ գտնուած հռովմեական
« Հայոց թիւը 38 հազարէն աւելի չէ. իսկ դրսերը
« 10 հազարէն քիչ մը աւելի ալ դնենք նե՛ք՝ բոլորը մէկէն
« 50 հազարը չանցնիր :

(Մնացորդը յաջորդ ամսատետրին մէջ) :

« Admettons qu'avec le temps, 20 ou 25,000 Armé-
« niens soient introduits dans nos possessions, et que,
« comme tout le fait supposer, ils viennent à y prospé-
« rer, quels résultats la propagation du catholicisme et
« l'extension de la civilisation en Orient n'en tireraient-
« elles pas !

« Les Arméniens catholiques satisfont donc pleinement
« aux trois conditions que nous avons posées en prin-
« cipe, et dont nous croyons qu'il ne faut pas s'écarter si
« l'on veut obtenir des résultats sérieux. »

Ici, dans une note, M. Barbié du Bocage dit : « Les
« Arméniens catholiques sont, en général, évalués à un
« seizième du peuple tout entier. Or, le peuple arménien
« compte plus de 4,000,000 d'individus dispersés dans
« tous les pays du monde; c'est donc 250,000 catholiques. »
Cependant nous savons, par des données précises, que le
nombre des Arméniens catholiques de l'empire ottoman
ne dépasse pas 38,000 : si nous supposons qu'il en
existe à l'étranger même un peu plus que 40,000, le
chiffre total attendrait tout au plus 50,000 individus.

(La suite au prochain numéro.)

ՊԱՏՄԱՌԹԻՒՆ, ԳՆԻՆՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՆՆԳՈՒԹԻՒՆԻՔ
ԵՒ ՊԱՇՏՄԱՌԻՆՔ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅՅԻՈՅ

Հանդերձ տեղեկութեամբք զսկզբնաորութենէն արարողու-
րեանց նորին, զեօրն խորհրդոց, զպանոց, զեկեղեցական
դասակարգութենէ, զքանանայական սպասուց եւ զներքին
ձեւոյ եկեղեցեացն Հայոց :

Այսու վերնագրով գաղղիարէն գիրք մը հրա-
տարակուեցաւ այս օրերս Փարիզու մէջ, եւ այն
էր նախընթաց յօդուածին մէջ յիշածնիս : Թեպէտ
եւ գրուածքը անանուն է, բայց կարդացողը դիւ-
րաւ կրնայ հասկընալ թէ հայ է հեղինակը, իր ազ-
գին աւանդութիւնները կըսիրէ, միանգամայն
պատրաստ է ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց՝ եւ մա-
նաւանդ յունադաւան եկեղեցեաց ամբաստա-
նութիւններուն դէմ իրազգային եկեղեցին պաշտ-
պանելու :

Ըստ մեր կարծեաց՝ վերնագրոյն խոստմանը
եւ նիւրոյն ընդարձակութեանը համեմատ ճոխու-
րին չունի այս գրուածքը. մանաւանդ թէ չա-
փազանց համառօտութեամբք չկրնար այնքան
տեղեկութիւն տալ օտարաց որ իրենց Հայոց վրայ
ունեցած կարծիքներուն ճութիւնները ստիպուին
շակելու : Այսու ամենայնիւ, քանի որ ուրիշ ըն-

HISTOIRE, DOGMES, TRADITIONS
ET LITURGIE

DE L'ÉGLISE ARMÉNIENNE ORIENTALE

Avec des notions additionnelles sur l'origine de cette liturgie,
les sept sacrements, les observances, la hiérarchie ecclé-
siastique, les vêtements sacerdotaux et la forme intérieure
des églises, chez les Arméniens.

C'est sous ce titre que vient de paraître à Paris
l'ouvrage dont nous avons fait mention dans l'arti-
cle précédent. Quoique anonyme, cet écrit laisse
apercevoir facilement qu'il est l'œuvre d'un Armé-
nien attaché aux traditions de son Église, et prêt à
les défendre contre les accusations des autres na-
tions chrétiennes, et plus spécialement contre celles
des Grecs orientaux.

Le contenu de cet ouvrage ne nous paraît pas
satisfaire aux exigences du titre ni à l'étendue de
la matière; nous doutons même qu'il puisse four-
nir aux lecteurs européens assez de détails et de
preuves pour les engager à abandonner les préven-
tions dans lesquelles ils pourraient se trouver contre
la croyance des Arméniens. Toutefois, en attendant

դարձակ գիրք մը չէ ելած այս ոճով՝ վերնագրոյն ամեն մէկ մասն ընդարձակող, տարակոյս ջունինք որ Երոսպցիք շատ օգտակար տեղեկութիւններ կրնան քաղել ասկէց :

Մենք գոն ըլլանք առ այժմ մէջ բերելով տալագրողին Ֆառաշարանը, որով գրուածքին ալ հոգին եւ ընթացքը բաւականապէս կրնասկըցուի :

« Հայաստանեայցարեւելեան եկեղեցւոյն դաւանանքը, այս ինքն այն եկեղեցւոյն որոյ գլուխն է Էջմիածնի կաթողիկոսը, մանաւանդ Մարդեղոսեան խորհրդոյն վրայ անոր ունեցած վարդապետութիւնը, շատ մը վեճերու եւ գրուածքներու պատճառ եղած են : Այս ինքիս ետեւէն եղող արեւմտեան հեղինակները՝ ըստ բաւականին հայերէն չգիտնալով, ուստի եւ բնագիրները քննել չկարենալով, անկատար տեղեկութիւններ միայն ունեցան, իրենց ընթերցողաց միտքն ալ ծուռ կարծիքներու տարին : Մինչեւ հիմա Երոսպցի մէջ ելած գրքերը՝ Հայոց վրայ խօսք ըլլալուն պէս կրտսն քէ անոնք միարեւակներուն կարծիքն ունին՝ ըստ վարդապետութեան Եւտիքեսի որ Կոստանդնուպոլսոյ վանահայր մըն էր, եւ անոր համախօնիցը, այս ինքն Դեոսկորոսի պատրիարքին Աղեքսանդրիոյ, եւ Յակոբայ Ծանծաղոսի, որ մի միայն աստուածային բնութիւն կրդաւանէին ի Քրիստոս : Ուստի եւ հայրն Մոնիէ՝ յիսուսեան վարդապետը որ Հայաստան պտըտեր է եւ այն երկրին հին պատմութեանն ու այժմու վիճակին վրայ ուրիշ կողմանէ գովելի գրուածք մը բողոքած է, նմանապէս Լաբրոզ արեւելագետ բողոքականը որ *Պատմութիւն քրիստոնէութեան եթովպիոյ եւ Հայաստանի* անունով գիրք մը ունի, կըջանան ցուցնել քէ Հայերը Միարեւակաց ու Յակոբիկ Ստրուց մէկ ճիւղն են : Եւ սակայն անհիմն է ամենեւին այս խօսքը. վասն զի ոչ միայն միշտ դատապարտեր են ու կրդատապարտեն Հայք զԵւտիքեան ու անոր աղանդակիցները, եւ իրենց եկեղեցւոյն բանադրած հերետիկոսաց կարգը կրդնեն, այլ եւ Յունաց եւ Լատինացոց եկեղեցիներուն պէս յայտնապէս կրդաւանին ի Քրիստոս երկու բնութիւն, երկու կամք եւ երկու ներգործութիւն : Բանին մարմնացելոյ երկու բնութեանցը իրարու հետ միաորութիւնն ու յարաբերութիւնը բացատրող հայերէն բառերուն անորոշութիւնը պատճառ եղած է այն սխալ կարծեացը որով Հայոց չընդունած մոլորութիւնը տրուեր է իրենց, ինչպէս որ այս մեր հրատարակած գրքին մէջ ալ յայտնապէս կրտեսնուի :

« Հայոց պէս այնչափ բանի կողմանէ յարգոյ

qu'un ouvrage plus complet vienne développer chaque partie du titre de celui-ci, nous sommes d'avis que les Européens pourront se servir utilement des renseignements donnés par ce livre.

Nous nous contentons, pour le moment, de reproduire ici l'Introduction de l'éditeur : on y verra suffisamment l'esprit et la marche de l'ouvrage.

« La croyance de l'Église arménienne orientale, c'est-à-dire de celle qui relève du *catholicos* ou patriarche universel dont le siège est à Edchmiadzine, et surtout sa doctrine sur le dogme de l'Incarnation, ont donné lieu à une foule de controverses et d'écrits. Faute d'une connaissance suffisante de la langue arménienne, et dans l'impuissance de recourir aux textes originaux, les auteurs occidentaux qui se sont occupés de ce sujet n'ont pu acquérir que des notions imparfaites, et ne présenter à leurs lecteurs que d'inexactes appréciations. Dans les livres qui ont été imprimés jusqu'à présent en Europe, où il est question des Arméniens, on ne cesse de répéter qu'ils ont embrassé le monophysisme, tel que l'ont enseigné Eutychès, archimandrite de Constantinople, et ses adhérents, Dioscore, patriarche d'Alexandrie, et Jacques Baradée, dit Zanzale, qui ne reconnaissaient en Jésus-Christ qu'une seule nature, la nature divine. C'est ainsi que le P. Monier, jésuite, qui visita l'Arménie et qui est l'auteur d'un travail d'ailleurs estimable sur l'ancienne histoire et l'état moderne de ce pays, et l'orientaliste Lacroze, protestant, qui a écrit *l'Histoire du christianisme d'Éthiopie et d'Arménie*, sont d'accord pour prétendre que les Arméniens sont une branche des Monophysites et des Jacobites. Cependant rien n'est moins fondé que cette assertion, car non-seulement ils ont toujours condamné et condamnent encore Eutychès et ses sectateurs, et les énumèrent dans la liste des hérétiques que leur Église excommunie, mais encore ils professent explicitement, comme les Églises grecque et latine, le dogme des deux natures, des deux volontés et des deux opérations en Jésus-Christ. Une ambiguïté dans les termes de leur idiome, employés pour définir la coexistence et la corrélation des deux natures de l'Homme-Dieu, a causé la méprise dans laquelle on est tombé, en leur attribuant une doctrine qu'ils désavouent, comme le montre clairement le livre que nous publions aujourd'hui.

« Jaloux de faire cesser ces fausses idées répandues sur le compte d'une nation estimable à tant d'é-

ազգի մը վրայէն այս ծուռ կարծիքները փարատելու փափաքանօք, իր հայրենեացը յիշատակարաններուն մէջ ամենէն հին ու հոյակապ անուններուն մէկը ունեցող Հայ մը, որ քէ քաղաքական աստիճանին բարձրութեամբը եւ քէ հաստատուն եւ ընդարձակ հմտութեամբը երեսելի է, ու մեր գաղղիարէն լեզուն իր մայրենական լեզուին պէս լաւ գիտէ, առաջիկայ գրուածքը շարադրեց, յորում պարզմտութեամբ եւ քաջահմուտ տեղեկութեամբ գրուած է իր եկեղեցւոյն դաւանութիւնը :

« Երեք մաս բաժնուած է այս գիրքը .

« Առաջին մասը համառօտ բայց ամբողջ պատմութիւն մի է Հայոց եկեղեցւոյն, անոր մէջ եղած վարդապետութեանց, եւ մէջը անցած դիպուածոց, սրբոց առաքելոցն Քաղեոսի եւ Բարբուղիմեոսի ի Մեծն Հայս աւետարանը քարոզելէն մինչեւ մեր օրերը : Այս առաջին մասին աղբիւրները ամենն ալ ստոյգ են, Էջմիածնի վանքին գրատան ձեռագիր ու տպագիր գրքերէն առնուած ըլլալով . անոնցմէ գատ, հիմաւուան երեսելի ու գիտնական Հայ վարդապետաց գրքերն ալ աչքէ անցուած են :

« Երկրորդ մասը Հայոց դաւանանքն է, զոր Մանուէլ Կոմնենոս կայսեր խնդրանօքը շարադրեր է սուրբն Ներսէս կարուղիկոս՝ որ իր քաղցր ճարտասանութեանը եւ շնորհալից ոճոյն վստմութեանը համար ճնորհալի ըսուած է, եւ մերք՝ եփրատայ արեւմտեան ափանցը քով եղած Հոռոմկայ բերդին պատճառաւ՝ որ կարուղիկոսական արժօր իր ատեն հոն էր՝ Կլայեցի ալ կըսուի :

« Սուրբն Ներսէս, որ մեց տարի կարուղիկոսութիւն ըրաւ, 1166էն 1072, Հայաստանի խիստ հին ու անուանի ցեղերէն մէկէն էր : Իր պապն էր մօր կողմանէ Գրիգոր Մագիստրոս՝ Միջագետաց դուքսը, քէ զինուորական հանճարոյն եւ քէ գրաւորական ընդարձակ հմտութեանը կողմանէ անուանի, որ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ու Արշակունեաց քաղաւորական տոնմէն կիջնար : Հայոց եկեղեցւոյն համառօտ պատմութեանը մէջ պիտի տեսնուի քէ այս կարուղիկոսը սրջափ աշխատեր է Յունաց եւ Հայոց եկեղեցիներուն ցանկալի միաբանութիւնը ի գլուխ հանելու : Իր քղբերը՝ որ արձակ գրուածքներուն կարգը տպուած են՝ յայտնի կըցուցնեն քէ սրջափ բարեկամութիւն ունի եղեր

gards, un Arménien, dont le nom se rattache aux plus illustres et aux plus antiques souvenirs de sa patrie, non moins distingué par la position sociale éminente qu'il occupe que par l'instruction solide et variée qu'il possède, et auquel notre langue est aussi familière que sa langue maternelle, a tracé les pages suivantes, où se trouve exposée avec sincérité, et en parfaite connaissance de cause, la profession de foi de l'Église dont il est membre.

« Ce livre se divise en trois parties.

« La première présente un tableau succinct, mais complet, de l'histoire de cette Église, du mouvement des doctrines qui s'opéra dans son sein, et des vicissitudes qu'elle a traversées, depuis l'époque où les saints apôtres Thaddée et Barthélemy vinrent apporter la lumière de l'Évangile dans la Grande-Arménie, jusqu'au siècle où nous vivons. Les documents sur lesquels a été composée cette première partie ont été puisés aux meilleurs sources, dans les livres manuscrits ou imprimés de la bibliothèque du couvent patriarcal d'Edchmiadzine. Les ouvrages des *vartabeds* (docteurs) arméniens modernes les plus en renom pour leur savoir ont aussi été mis à contribution.

« La seconde partie est un exposé de la foi arménienne, rédigé, à la demande de l'empereur Manuel Comnène, par le patriarche saint Nersès, surnommé Schnorhali (le gracieux), à cause de l'onction de sa parole persuasive, des grâces et de l'élégance de son style; ou bien encore Glaietsi, parce qu'à l'époque où il vivait, le catholicos avait pour résidence le château fort de Hrom-Gla, situé sur la rive occidentale de l'Euphrate.

« Saint Nersès, qui siégea pendant six ans, de 1166 à 1172, appartenait à l'une des familles les plus anciennes et les plus considérables de l'Arménie. Par son bisaïeul Grégoire Magistros, duc de la Mésopotamie, prince aussi remarquable par ses talents militaires que par sa vaste érudition, il descendait de saint Grégoire l'Illuminateur et de la famille royale des Arsacides. On verra dans le *Précis de l'histoire de l'Église arménienne* le récit des efforts que fit ce patriarche pour opérer la réunion, si longtemps désirée, de l'Église grecque et de l'Église arménienne. Ses lettres, insérées dans ses œuvres en prose, attestent les bons rapports qu'il ne cessa d'entretenir avec le patriarche de Constantinople,

Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին՝ ինչպէս նաև : Մանուէլ Կոմնենոսի փեսին Ալեքսի եւ նոյն իսկ կայսեր հետ, որ մեծ համարմունք ունէին այն երանելի եւ իմաստուն վարդապետին վրայ : Իբրև բանաստեղծ, սուրբն Ներսէս շատ մը գրուածքներ ունի՝ գրեթէ ամենն ալ կրօնական նիւրոց վրայ. քերթուածներուն մէջ հոչակաւոր ու շատ զովուած է ողբը եղեսիա քաղաքին քրիստոնէից ձեռքէն առնուելուն վրայ 1144ին Էմատեատին Զենկի արապկէին ձեռքովը՝ որ խաչակրաց պատմութեանը մէջ անուանի՝ նուրեատինին այրն էր :

« Իսկ երրորդ մասը Հայաստանեայց արևելեան եկեղեցոյն պատարագամատուցին ճիշդ բարգմանութիւնն է : Անկեց ետքը գրուած են Տեղեկութիւններ այս պատարագամատուցին տատիկ հնութեանը վրայ՝ որ մինչեւ առաքելական դարերուն կերբայ : Յետոյ ըստ գլխաւոր մասանց՝ սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին կարգաւորածն էջօրրորդ դարուն սկիզբները . իսկ հինգերորդ դարուն մէջ աւելի ալ վայելչացած է ի ձեռն սրբոյն Սահակայ կարողիկոսի, սրբոյն Մեսրոպայ՝ որ Հայոց գրերուն հնարողն է, եւ Գիւտ ու Յովհան Մանգակունի կարողիկոսաց, որ մեծաւ մասամբ սրբոյն Յովհաննու Ոսկերեանի պատարագամատուցին յարմարեցին իրենցը : Սակայն շատ մը աղօթքներ ալ կան մէջը, եւ գլխաւորապէս 116էն մինչև 157 երեսիները, որ իմաստներուն դարձուածքովն ու ոճոյն վսեմ ու յստակ ճոխարանութեամբը յայտնի կրնեն թէ բուն սկզբնազիր են՝ հայերէն շարադրուած : Ըստ հասարակ կարծեաց՝ այն աղօթքներուն հեղինակն է Յովհան Մանգակունի, Հայաստանեայց եկեղեցոյ սուրբ եւ իմաստուն Հարց մեկը, որ Պարսից Պերոզ Բագաւորին հալածանացը դէմ անյողոցող արիւրեամբ քրիստոնէական հաւատքը պաշտպանեց :

« Յուսանք թէ կրօնական խնդրոց եւ եկեղեցական հմտութեանց ետեւէ եղողները սիրով եւ հետաքրքրութեամբ կրնողունին այսպիսի գրուածք մը որ նոր եւ աներկբայ յոյս կրձագէ Արևելքի խիստ հին եկեղեցեաց մեկուն պատմութեանն ու կազմութեանը վրայ : »

ainsi qu'avec le prince Alexis, gendre de Manuel Comnène et cet empereur lui-même, lesquels tenaient en haute estime ce vénérable et savant docteur. Comme poète, saint Nersès s'est exercé sur une foule de sujets, presque tous d'un caractère religieux; parmi ses poèmes, l'un des plus connus et des plus goûtés est celui sur la prise de la ville d'Édesse, enlevée aux chrétiens, sur la fin de l'année 1144, par l'atabeg Emad-Eddin Zengui, père de Nour-Eddin, si célèbre dans l'histoire des croisades.

« Enfin, la troisième partie est une traduction littérale de la liturgie de l'Église arménienne orientale. Dans les Notions Additionnelles qui terminent le volume, il est question de la haute antiquité de cette liturgie, qui remonte aux âges apostoliques. Plus tard elle fut fixée, dans sa forme principale, par saint Grégoire l'Illuminateur, vers le commencement du quatrième siècle; puis successivement retouchée, dans le cours du cinquième, par le patriarche saint Sahag (Isaac), et saint Mesrob, l'inventeur de l'écriture arménienne, et par les patriarches Kud et Jean Mantagouni, et calquée, pour une part notable, sur celle de saint Jean Chrysostome. Cependant elle renferme nombre de prières, et principalement celles comprises depuis la page 116 jusqu'à la page 137, où la tournure et le mouvement de la pensée, l'ampleur majestueuse et la correction du style révèlent une composition originale, tout arménienne. L'opinion commune attribue ces prières à Jean Mantagouni, l'un des plus saints et des plus savants Pères qui aient illustré l'Église d'Arménie, l'intrépide défenseur de la foi chrétienne contre les persécutions du roi de Perse, Béroze ou Firouz.

« Les personnes vouées aux études religieuses et liturgiques accueilleront avec bienveillance et intérêt, nous l'espérons, un ouvrage qui jette un jour tout nouveau et vrai sur l'histoire, les doctrines et la constitution de l'une des plus antiques Églises de l'Orient. »

Ե. ՓԱՐԻՉԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

Յունիս ամսոյն առաջին օրերէն ի վեր խաղաղութեան յուսոյ նշոյլը բոլորովին աննետացաւ. վեննայի խորհրդակցութիւնները դադրեցան, եւ Խրիմու հարուածները, ջարդերը, յարձակմունքները, արեան խոխոջանքները աւելի սաստկացան :

Նոյն ամսոյն 7ին դաշնակից տերութեանց զօրքերը կարճ բայց արխնըուշտ պատերազմէ մը ետեւ տիրեցին *Կանաչ սար* ըստած բարձրաւանդակին : Իսկ 18ին Մալաքովի աշտարակին վրայ յարձակեցան ալ նէ, հարկ եղաւ որ նորէն ետ քաշուին՝ շատ մարդ կորսընցընելով :

Դաշնակից տերութեանց նաւերը մտան Ագախու ծովուն մէջ, ու մեծամեծ վնասներ հասուցին իրենց բշնամոյն, շատ նաւեր ջարդելով ու քանի մը ծովեզերեայ քաղաքներ եւ անբաւ պաշար պրելով : Բայց պատերազմական նպատակին աւելի ասով կատարած կրսեալուն որ Ռուսաց Անափայէն ելլելուն պատճառ եղան, եւ Խրիմու բանակին պաշար հասցընելը դժուարացուցին անոնց :

Անգղիացոց Լորտ Ռակլըն սպարապետին մանր մեծ ցաւ պատճառեց դաշնակցաց բանակներուն : Սէնը-Սոնոյ սպարապետը փառաւոր յաղթութենէ մը ետքը վախճաներ էր, Լորտ Ռակլըն անյաջող յարձակմունքէ մը ետեւ, երկուքին մասն ալ տխուր եւ իրաւացի խորհրդածութիւն մը կրճզեն մարդուս միտքը քէ ինչպէս այս երկու քաջերն ալ բիւրաւոր մարդիկ քշեցին տարին աշխարհքէ աշխարհք՝ սարսափելի պատերազմի մը համար, եւ դեռ իրենց յուսոյն կատարուիլը չտեսած (Նիկողայոս կայսեր պէս իրենք ալ) աշխարհիս ունայնութեանցը դեմ գոցեցին աչքերնին յախտեան : Իրաւ է որ իրենց երախտագէտ հայրենիքները մեծանանդես յուղարկաւորութիւններ ըրին անոնց անշնչացեալ մարմնոցը, եւ անուննին փառաւորուեցաւ՝ իրրեւ քաջայաղք սպարապետներ. բայց մարդկօրէն փափաքելի էր ամենուն, եւ մանաւանդ իրենց հայրենակցացը, որ կատարեալ յաղթութեամբ պսակեալ ողջ առողջ դառնային, ու պատերազմի՝ եւ այնպիսի պատեղազմի՝ նեղութիւններէն բոլոր աշխարհիս հետ

մեկտեղ հանգչելով, տեսական խաղաղութեան մը պտուղները վայելէին...

Բոլոր յուլիս ամիսը անցուցին Երուսաղէք՝ մեկ կողմանէ սպասելով որ Սեւասրփուլի քով նոր յարձակման մը համար եղած պատրաստութիւններուն վերջը տեսնուի, մեկայ կողմանէ Աստրիոյ տերութեան բռնած եւ բռնելու ճամբուն վրայ խորհրդածութիւններ ընելով :

Ասիոյ կողմը Ռուսք Մուրավևով, Տոնտուքով-Քորգւնով ու Բենքուտեանց զօրավարներուն առաջնորդութեամբը, դիմացնին զօրաւոր դիմակալութիւն մը չգտնելով՝ առաջ քայեցին, Կարսը պաշարեցին, ու մինչեւ երեք ժամի ճամբայ Կարնոյ մօտեցան :

ՕԴՄՓՈՒԹԻԹԻՆՆ ԱՐԳՈՅ Յ. ԱՐՉՈՒՄԱՆԻ Ի ՊՈՒԽՍ.

Փարիզու ուսումնասէր Հայկազանց կարգը յիշեցինք Յունիսի մէջ մեր ազնիւ եւ պատուական բարեկամը Պարոն Արգունման, որ նոս բժշկութեան արուեստը սովորելով՝ վեց ամսէն պիտի անցընէր մեծ քննութիւնը՝ բժշկական փառաւոր վկայագիրն ընդունելու համար :

Սակայն նոյն անխոնջ եւ աշխոյժ Երիտասարդին մարմնոյ տկարութիւնը արգիլեց մնացած վեցամսեայ ուսմունքն անընդհատ շարունակել, եւ պարտաւորեցաւ երեսելի բժիշկներուն խորհրդին հետեւելով Փարիզէն Էլլէլ եւ աւելի տար Երկրի մէջ անցընելու առաջիկայ նմեռը :

Չայս լսելով իւր ազնիւ ընտանիքը՝ խնդրէր էին որ փոխանակ օտար երկիր երթալու իւր հայրենիքը դառնայ, ու գարնան նորէն գայ ի Փարիզ քննութիւնն անցընելու :

Այս ազնիւ Երիտասարդին մարմնոյ տկարութեան անցեալ տարուընէ ի վեր ակունատես, կրգարմանայիւր իւր անդադար աշխատութեան՝ ու քննութիւնն արխարար անցընելու վրայ. էրբ մանաւանդ բժիշկներն ալ նոյնը հաստատելով մեր զգացումն ստուգեցին, ալ աւելի հաստատուեցանք անցեալ Ամսատեարին մէջ ըսածնուս վրայ քէ « յարատեւութիւնն ու անպարտելի չարբաշութիւնը » արդարեւ հայկազն Երիտասարդաց սեպնական ճիւրքն է :

Յուսանք՝ մանաւանդ փափարիւր որ մեր ազնիւ բարեկամը հայրենեաց օղբ ձգելով իւր առաջին առողջութիւնը շուտ կը գտնէ եւ կը դառնայ նորէն ի Փարիզ, ուր կը սպասէ իւր վկայագիրը :

ՄԱՂՁԱՒՏ, ՄԱՐԱԻ ԵՒ ԳԵՏՆԱՇԱՐԺ

Յունիս եւ Յուլիս ամիսներուն մէջ մաղձախոր Եգիպտոս, Սպանիա, Իտալիա, Լեւաստան, Բումելի, Մոլտաւիա, Պեսարապիա եւ ուրիշ քանի մը տեղուանք շատ կոտորած ըրաւ :

Մարախը (չէքիբլի) Պեսարապիոյ եւ հարաւային Ռուսաստանի ուրիշ մէկ երկու գաւառներուն մէջ սոսկալի վնաս ըրաւ, ու թէ բնակչաց եւ թէ պատերազմի բանակներուն համար պատրաստուած ցորենները կերաւ լափեց :

Եթէ այս 1855 տարին գետնաշարժի կողմանէ ինչպէս որ սկսաւ ու շարունակեց՝ անանկ լմբնայ, այնպիսի տարի մը պիտի ըլլայ որ նմանը պատահած գտնելու համար ասկեց ճիշդ հարիւր տարի ետ դառնալու է : Փորբուգալի մայրաքաղաքը Լիպոնա 1755ին գետնաշարժէ տակնուվրայ եղաւ . 24 հազար հողի տերակներուն տակը մնոսն, եւ 17 հազար տուն կործանեցաւ : Այն գետնաշարժը նոյեմբեր ամսոյն անաջին օրը պատահեցաւ . բայց անկեց առաջ՝ յունիսի 7ին Պարսկաստանի Քաշան քաղաքին կործանումը հանդիպեր էր, որով 600 տուն փլաւ, ու 1200 հողի վրատակներուն մէջ մնացին : Անկեց ետքը տասը ամիս ժամանակ միակերպ սասանութիւններ եղան . Մաղբըլի մէջ Մերաքեշ (Մարոք) քաղաքին քով գետինը պատռեցաւ, ու Արարացի ամբողջ ժողովուրդ մը անասուններովը հանդերձ գետնին տակը անցաւ կըսեն : Միայն Ափրիկէի մէջ այն տարին նոյեմբեր ամսոյն 1ին ու 18ին շարժերէն 600 հազար հողի մեծեր են : — Թեպէտ եւ այս մեր 1855 տարին ալ բուսանամարովն ու շարժերովը նման կերևնայ 1755ին, սակայն պէտք է փառք տանք աստուածային ողորմութեան որ այս տարուան բնական սասանութիւններէն այն տարւոյն սարսափելի կործանումները չպատճառեցան, եւ փափարիւրու մաղբներ որ բարոյական ու կամուտը սասանմունքներն ալ միանգամայն պակասին աշխարհիս երեսն :

Այս տարւոյս գետնաշարժները կրնանք սկսած սեպտեմբեր ամսուան զեկտեմբերի 28ին զիշերը, յորում Գաղղիոյ հարաւային կողմերն ու Փիեմոնթի քանի մը տեղուանքը դողացին, թեպէտ եւ մարդ-

կանց կենացը վնաս չեղաւ : Բայց տարւոյս Լիպոնան եղաւ գեղեցկանիստ ու դժբաղդ Պրուսա քաղաքը՝ ապրիլի 10ին սոսկալի զիշերը, յորում 150 անգամ գետինը դողաց, քարաշէն տները փլան, անագին ժայռերը լեռներէն փրքելով՝ քաղաքին վրայ բաւալեցան . խաներ, մզկիթներ, կամուրջներ կործանեցան, կրակն ալ չորս դին առած՝ փայտէ շէնքերը լափեց մոխիր դարձուց : Իսկ մեռնող մարդկանց ճիշդ համրանքը դեռ չէ գիտցուած :

Պրուսայի գետնաշարժին ուժովը դող ելաւ նաեւ բոլոր Փոքր Ասիան ու Եւրոպայի արեւելեան ծովեզերքը : Այն բաւական չէր. յուլիսի 25ին կեսօրէն մէկ ժամու չափ ետքը մեծ սասանութիւն մը եղաւ Գաղղիոյ արեւելեան կողմերը, Փիեմոնթի երկիրը, Զուլցերիի մէջ եւ բոլոր հարաւային Գերմանիա : Տեղ տեղ մինչեւ 15 սասանութիւն համրեր են : Եւ սակայն այս շարժերուն վնասները այնչափ սաստիկ չեն եղած՝ որչափ որ կրնար վախցուիլ : Զարմանալին այս է որ ինչպէս 1755ին, այսպէս ալ 1855ին գետնաշարժին նետ մեկտեղ սկսաւ նաեւ վետով հրաբուխը բորնկիլ ու գրեթէ բոլոր մայիս ամսոյն մէջ լաւա ժայրքեց :

ՍՈՒՐԸ ՀԱՆԳՈՒՄՆ ՄԱՍՆԱՅ ԱՂԱՒՆԻՈՅ :

— Առ. ՊՊ. Բ. եւ Է. Ի Կ. — Տրոգի մասնակիներուն հայերէն բարգմանութեանը սիրալիր ընդունելութիւն գտնելը մեր ազգին մէջ, եւ ինչպէս ձեզմէ՝ նմանապէս ուրիշ բանասերներէ ուրախակցութիւններ ըլլալիք թէ պատճառ եղող Էշխանին եւ թէ բարգմանչին՝ գեղեցիկ նշան մըն է թէ նրջափ յարգի են մերազնեաց առջեւն ալ ճշմարիտ փիլիսոփայութեան եւ յրիստոնեական հաստատուն սկզբանց վրայ եղած լաւ գրուածքները :

— Համաշխարհական Արուեստահանդիսին համար Փարիզ եկած պատուաւոր ազգայնոց վրայ քանի մը խօսք ըսելու միտք ունինք Օպուստոսի կամ Սեպտեմբերի ամսատետրակաց մէջ :

— Առ. Պ. Ը. Ի Պ. — Ամսագրոյս մէջ երկրագործական տեղեկութեանց թիւ ըլլալուն վրայ զանգատելու իրաւունք ունիք . բայց կրնաք վստահ ըլլալ եւ ձեր բարեկամները վստահացընել որ մեր աշխատութեանը այս օգտակարութիւնն ալ տալու մասնաւոր մտադրութիւնն պիտի ընենք՝ մանաւանդ գալ տարի : Միայն թէ կը ինդրենք որ արեւելքի երկրագործութեան ինչ վիճակի մէջ գտնուելը մանրամասն տեղեկութիւններով մեզ իմացընելու չզանգաղիք :

Propriétaire-gérant : A. LACHAT.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ՏՊԱՐԱՆԻՆ ՎԱԼՏԷՐԻ :

COLOMBE DU MASSIS

MESSAGER DE L'ARMÉNIE

PUBLIÉE SOUS LES AUSPICES

DE M. ÉDOUARD RAPHAËL GHARABIAN.

ԳԻՆ ԸՆԿԵՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ .

Ի Փարիզ, տարեկան	Ֆրանք	25	»
Արտաքոյ		28	»
Գին միոյ տարակի		3	»

PRIX D'ABONNEMENT :

Paris, par an	Fr.	25
Étranger.		28
Prix d'un numéro		3

Տեղի ընկերազրույթան.

Ի ՓԱՐԻԶ, Ի ԳՐԱՆՈՅԻ ՊԱՐՈՆ Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ,
Ի Փողոցն Ան-Սիլվիս, Թ. 38.

On souscrit :

A PARIS, CHEZ M. D. ARAM,
rue Saint-Sulpice, 38.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ.

- Ա. ԿԵՆՏԱՂՕԳՈՒՑ ԲԱՆՔ.
 - Պարոն Գեորգ Ախվերդյան . — Ազգային սամիական երգք Սայաթ-Նովա բանաստեղծին .
- Բ. ՏԵՍԱԲԱՆՔ ԵԻՐՈՊԱՅ.
 - Տաճկաստան ի շարտարութեան Պալատին . Հայ. եւ Գաղղ .
- Գ. ՀԱՆԳԻԾԱԲԱՆ ԱՆԻՍՏՐԱՆԻՆ ՄԱՐԳԳԱՆ.
 - Գուլիելմո Փեփե զօրավար իտալացի .
- Դ. ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ.
 - Առաջարկութիւն Հոովմական Հայ ժողովրդին զաղբական տանելու ի ձեզայիր . Հայ. եւ Գաղղ . (Շարադարութիւն եւ տարտ .)
 - Հայկազունք իննևառանկրորդի դարուս . Հայ . եւ Գաղղ . (Շարադարութիւն .)
- Ե. ՓԱՐԻԶԵԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ.
 - Գալուստ Թազունոյն Անգղիոյ ի Փարիզ .
 - Առ վնճարուս Վիկտորիա Թազունի, Վերրուած Պարբերմայ .
 - Վսեմափայլ Մեհեմետ Պէյ դեպրան Օսմանեան պետութեան ի Փարիզ .
 - Պարոն Գեորգ Տէլլա Մուտտա .
 - Թոտունք Մեծազատի ճանիկ ամիրոյի ի Փարիզ .
 - Աւրանդակ Մասնաց Ազատայ .

SOMMAIRE.

- I. CONNAISSANCES UTILES.
 - M. Kévork Akhverdof. — Chants populaires arméniens du poète Sayat-Nova.
- II. TABLEAUX DE L'EUROPE.
 - La Turquie au Palais de l'Industrie. Arm.-Franç.
- III. GALERIE DES HOMMES DE MÉRITE.
 - Guillaume Pépe, général italien.
- IV. MUSÉE ARMÉNIEN.
 - Projet de la colonisation de l'Algérie par des Arméniens catholiques. Arm.-Franç. (Suite et fin.)
 - La Société arménienne au XIXe siècle. Arm.-Franç. (Suite.)
- V. CHRONIQUE MENSUELLE DE PARIS.
 - Voyage de la reine d'Angleterre à Paris.
 - A Sa Majesté la reine Victoria, vers de M. Barthélemy.
 - S. Ex. Mehemmed-bey, ambassadeur de la Sublime Porte à Paris.
 - M. Georges Della Sudda.
 - Les petits fils de M. Djanik Amira à Paris.
 - Courrier de la Colombe du Massis.

1re Année. — Août 1855. — N° 3.